

ТАНОК ШУЛІКИ

РОМАН

Частина перша

Міхал Топорний прожив на світі п'ятдесят років, і, — не вдаючись до точних підрахунків, — можна сказати, що половина його життя минула в селі, а половина в місті. За цих п'ятдесят років Міхал Топорний пройшов чимало доріг і зробив чимало поворотів, багато чого побачив і багато чого навчився, піднявся доволі високо й міг іще довго жити, але так уже йому судилося, що прожив він тільки п'ятдесят літ; бо коли він опинився на тій вершині, котрої досяг в останні

хвилини свого життя, і коли знову зобачив почорнілу долину свого дитинства й молодості і глянув на неї, мов птах з високого лету, тоді разом з цією картиною почорнілої долини, на якій він уже не міг віднайти себе ні в подобі хлопця, ні в подобі юнака, — його забрала смерть.

А народився він одного осіннього дощового дня 1914 року. До кімнати, в якій, стогнучи, лежала вагітна, що мала народити Міхала Топорного, Агнешка Топорна, уроджена Дуда, зайшла сільська акушерка, загорнена в грубий мішок, щоб не змокнути, і почала приймати дитину.

В той час, як у кімнаті, де не було підлоги, а тільки утрамбована й змащена глиною долівка, йшли пологи, в кухні за вузькими дверима чекав батько дитини, що мала народи-

тись, Вінценти Топорний; буквально щохвилини з-за дверей чувся його грубий голос: «Вже чи ні?» Потім він почав грюкати черевиком у двері й щораз настирливіше допитуватись: «Вже чи ні?» — бо він чекав сина, а не четвертої доньки, бо син, коли підросте, якось зуміє дати собі раду, скоріш зарадить собі, аніж донька.

А потім він упав до кімнати, й акушерка сказала йому, що народився син; тоді він глянув на свою жінку, що, змучена пологами, почала засипати, і сказав їй: «Син»; вона лиш кивнула головою, бо не годна була говорити, а він сів на стільці й відсапував, немовби скинув з плечей важкий мішок. Та за хвилину йому раптом шибнуло в голову, що акушерка одурила його, бо ж вона бачила, як нетерпеливився він за дверима і як багато для нього важило, аби народився син; здумавши про це, він підійшов до новонародженого пискляти й застромив руку в пелюшки, між жовті дитячі ніжки, — цей дурний, розгніваний мужик хотів сам пересвідчитись, чи справді в нього народився син.

Він хотів сам у цьому пересвідчитися, бо чекав на хлопця, бо хлопець, коли підросте, якось дасть собі раду; відтак знову сів на стільці й сказав акушерці те, про що вона дізналася перша: «Хлопець».

Запала тривка тиша, та Вінценти, однак, не гайнував часу і, обтяжений новим клопотом, притьмом почав визначати п'ятдесятилітній шлях для того немовляти, що лежало, сповите в білі пелюшки, для тієї немічної істоти, яку можна було вбити навіть піщинкою; і вже десь там у даліні мріли дороги, бовваніли схили й висоти; десь там поставали площини, на яких стоятиме той, що народився кілька хвилин тому, і вітер почав уже зганяти й нагромаджувати те повітря, котрим він дихатиме, а простір готував те місце, яке він собою заповнить, або, інакше кажучи, яке буде ним заповнене. Почалася додаткова праця землі й повітря, як це звичайно буває, коли на світ з'являється таке мале створіння, такий драглий карапузик, котрого могла б убити навіть крапля води.

Згодом три дочки, які народилися перед Міхалом, повмирили в дитячому віці на якусь пошесть, і лишився одним один син Міхал.

Вінценти Топорний сам відносив невеличкі зграбні труни до костьолу й на цвинтар, бо його жінці сталося щось тоді з ногами й вона сиділа вдома, а люди, як відомо, не йдуть за домовинами малих дітей; приблизно щомісяця він брав їх одну за одною під пахву й ніс — вони були легкі, і їх не треба було класти на плече. Якби тоді хтось пильніше придивився до нього, то помітив би, що

він був засмучений, але водночас немов і трохи пишався тим, що це йому випало нести на собі тягар горя й що це він односить маленькі домовини, в яких лежать його померлі діти, які жили надголодь, і що це він, власне, опускає їх у ями на цвинтарі; і тому, якби хтось тоді уважніше придивився до нього, то, окрім того смутку, завважив би також вираз якогось вдовolenня на його зарослому, широкому обличчі; начебто можна радіти з того, що вмирають діти й що дітей, а не старих, по кого смерть однак мусить прийти, треба нести на цвинтар; тому Вінценти Топорний ніс ті маленькі домовинки так, ніби в них не лежали мертві діти, ніби вони були порожні й ніби ті порожні маленькі труни він приносив живим дітям, аби вони гуляли в похорон, аби клали в них ганчір'яні ляльки й квіти і начебто закопували їх у сипку землю, а потім сміялися й раділи, що похорон удався їм, бо був як справжній.

Справжній похорон Міхала Топорного, що народився восени 1914 року, відбувся через півстоліття у великому місті у вересні 1964 року. Була тепла сонячна днина, коли його ховали на міському кладовищі серед гарних могил; воно мусило прийняти його й стати його кладовищем, бо він заслужив собі міську муровану могилу та мармуровий надгробок на великому міському кладовищі.

Перед тим, що народився в кімнаті, де замість підлоги була долівка, звиклі до смутку, мовчазні гробарі в формі відчинили велику ковзану браму міського кладовища, і селяни, які приїхали на похорон, мимохідень прігладували своє життя; вони прокинулися з задуми, увіходячи в цю браму, і вже з виразом подиву на обличчях, ступаючи широкою, всипаною жорствою алеєю, поспіль з усією процесією, з тичбою людей, з вінками й квітами супроводжали домовину інженера Міхала Топорного, генерального директора великого гірничопромислового тресту, до відкритої могили, власне, до гробовця, що мав бути місцем його вічного спочинку, як це кажуть люди, запобігаючи в землі ласки.

Міхал Топорний помер інженером і генеральним директором великого тресту, помер на роботі, під час виконання службових обов'язків, урочисто кажучи, на посту; тому його домовина довго стояла над відкритою могилою, бо було виголошено багато промов, у яких перераховувалося й неодноразово наголошувалося на заслугах небіжчика.

Люди мовчки слухали ці сумні промови й придивлялися один до одного тим незвичним поглядом, у якому не було ні завидощів, ні гніву, ні якоїсь несподіваної думки, а тільки лагідність.

Селяни, що впереміж з городянами опинилися на кладовищі, йдучи за домовиною того, хто вийшов з їхнього середовища, роз-

зиралися тепер довкола, придивлялися до гарних надгробків, до дерев і пташви на деревах, до того руху й життя, що панувало окіл, і, либонь, тільки їм тут подобалося; а що вони так пильно до всього приглядалися, то їх мусило здивувати, що такий величезний обшир укритий могилами, і вони, певно, порівнювали це кладовище зі своїм маленьким сільським цвинтарем, чудуючись, що стільки людей умирає в світі; але вони намагалися приховати своє здивовання, бо знали, що обличчя в кожного тут має прибрати спокійного, начебто зовсім байдужного виразу; і тому вони стояли спокійно, власне, буцімто спокійно, бо, сказати правду, жадібно й пильно придивлялися до всього, що діялося довкола, немовби збиралися обікрати це кладовище, себто привезти до свого села якнайбільше картин і слів, котрі тут виголошувано.

Край могили під високим старим кленом тривали промови; груба кленова гілля звисала низько над домовиною і сливе торкалася її полірованих коричневих боків; а листя гіллі немовби утворило широкую дірчасту завісу, і та сільська жінка в сірому жакеті й темній хустці на голові, яка стояла по один бік домовини, тільки крізь цю зелену дірчасту завісу з кленового листя могла подивитися на міську вродливицю, що стояла віддалі по другий бік домовини. Та селянка, що стоїть праворуч звислої кленової гіллі, — Марія Топорна, вроджена Балая, перша, сільська дружина небіжчика; вона могла не приходити на цей похорон, і якби не прийшла, ніхто не дорікнув би їй за це, та вона прийшла й дивилася на домовину, і торкалася її пофарбованих боків, і пучками втирала сльози, бо знала, що мертвим треба все прощати.

А трохи далі, по лівий бік звислої гіллі старого клена, стоїть гарна висока жінка в жалобі; то друга, міська дружина Міхала Топорного. Цій гарній пані не треба було приходити на цей похорон, і ніхто не здивував би, якби вона не прийшла, однак вона прийшла, бо, може, подумала собі, що мертві все прощають.

Життя Міхала Топорного, яке тривало п'ятдесят років, склалося так, що перша його дружина Марія була з села, донька Антонія Балая; коли він цю сільську дружину покинув і взяв із нею розвід, за другу дружину йому стала городянка, Веслава Яжецька, дочка відомого лікаря Юліуша Яжецького; ця вродлива жінка згодом пішла від нього і в останні місяці життя прирекла його на самотність; це і є та пані, що стоїть зараз за кленовою гіллею й підносить до очей білу хусточку.

Невтримний вітер, який гуляв угорі над кладовищем, іноді спускався вниз і ворушив

кленовою гіллею; тоді відкривалася перспектива, і ці дві жінки, дві колишні дружини Міхала Топорного могли поглянути одна на одну й пильно придивитися одна до одної, бо досі вони не зналися й побачилися допіру тут, на кладовищі.

Промовці над труною, радіючи потай, що вони живуть, з великим натхненням, сливе з захопленням говорили про заслуги небіжчика. Високо на дереві сиділа маленька пташка й була зайнята своїми справами, але вряди-годи перехиляла голівку й зиркала вниз, приглядалася до людей.

Вітер, який спускався з височини на землю, знову відхилив кленову гілля, і знову зобачили одна одну ті дві жінки, що розділили між собою життя Міхала Топорного.

Та перша жінка, мужичка, була йому за дружину протягом дванадцяти літ, бо вони побралися 1938 року, а Міхал Топорний пішов з рідного дому 1950 року, зоставивши її й сина Сташека. Протягом кільканадцяти років після того, як Міхал пішов із села, він ні разу не відчинив хвіртки й не завітав на рідне подвір'я і тільки в останній день свого життя торкнувся струхнявілих штахетин тієї хвіртки, відчинив її і, йдучи стежечкою, що, власне, заросла вже мурогом, зблизився до полупаної стіни хати, де вперше побачив світ і прожив понад тридцять років.

Цей сільський, мужицький період життя Міхала Топорного промовці називають «суворим» або «нелегким» і, поійняті урочистою піднесеністю, вдаючись до конспективності, яка не годна розкрити навіть однієї години з життя небіжчика, кажуть: «Людина, з якою ми сьогодні прощаємося назавжди, пройшла суворий період сільського життя». Таким ось одним-однісіньким реченням вони охоплюють дні, місяці й роки, коли той, що лежить зараз у труні, був жвавий хлопеч, а пізніше став вродливий, поставний юнак із смаглявим, мужнім, дещо жадливим обличчям, з низьким чолом, над яким стирчав буйний чорний чуб, і з темно-голубими очима. В одну фразу вони убгали бурхливе, сповнене постійного неспокою життя-цієї людини.

Смерть була частим гостем у маленькій, поштитій хатині Топорних. Одного весняного дня, коли люди поїхали в поле орати й сіяти, вона забрала Вінценти Топорного, Міхалового батька. Зараження, яке почалося із ступні, піднялося вгору й охопило всю ногу, а згодом пішло до серця, і батько мусив померти; бо коли зараження дійде до серця, то ради вже нема ніякої, і смерть забирає

людину. Якби зразу, коли почорніла ступня, лікарі відтяли йому ногу, то він, може, й жив би, але Вінценти Топорний не хотів жити без ноги, або, може, сподівався, що зараження не піде далі, що воно зупиниться, і не хотів дати згоду на ампутацію ноги, і коли лікар почав умовляти його, він відповів: «Як би я показався в селі без ноги, пане докторе?» Лікар терпляче вмовляв його, щоб він згодився на операцію, але Вінценти затявся й на всі наполягання, на всі лікареві переконування та вмовляння рідних по-дитинячому відповідав: «Як я стану без ноги до плуга, як стану без ноги до ціпа, до гною? Ну, скажіть мені, як я без ноги городитиму плота?»

Його проста логіка підказувала йому, що якби не ця праця, то можна б якось жити без однієї ноги; що можна б погодитися, аби її відтяли вище синього пруга на шкірі, якби не треба було орати, возити гній, молотити, городити плоти — але ця праця була й буде завжди, тому треба мати дві ноги й дві руки, бо двох людських рук і двох ніг вимагають поле, стодола, стайня і хлів; вся та марудна робота на подвір'ї теж потребує двох здорових людських рук і двох здорових ніг, і тому він не дався до підмови ані тому гарному балакучому лікареві, ані жінці, ані тещі, ані синові.

З виразу його обличчя також видно було, що він страшенно соромився б, якби повернувся з лікарні без ноги і якби йому довелося, мов тому лелеці, стояти на одній нозі між людьми, на вулиці і в полі, якби він змушений був кумедно підстрибувати, а життя тим часом мчало б повз нього на двох, чотирьох і багатьох парах ніг; вираз його обличчя свідчив про те, що він не зніс би цієї ганьби, а тим паче думки, що він скорився перед чимось таємним у своїй нозі, тим, що вибарвлює шкіру в темно-синій колір і викликає зараження.

Він помер у хатині, в кімнаті, яку після його похорону вивповнили кадильні пахощі, забиваючи трупний сморід, ті кадильні пахощі, що ними обкурюють кімнату, де померла людина; бо треба, щоб ті, які лишаються живі, не чули в тій кімнаті запаху смерті.

Мати Міхала Топорного, Агнешка, мала легку смерть, бо коли ослабла, то весь час спала; люди казали, що її звалила недуга, яка обертає кров на воду і вкидає хворого у безнастанну сплячку: Агнешка померла під час сну, і селом розійшлося, що вона удостоїлася божої ласки; після її похорону кімнату знову вивповнили, розповзаючись по стінах і виходячи крізь вікна надвір, кадильні пахощі.

Коли Міхалові Топорному минуло двадцять три роки, він зостався тільки з бабусяю Веронікою, матір'ю Агнешки Топорної;

але бабуся теж ослабла — їй відібрало ноги, і вона колодою лежала в ліжку.

Тоді на подвір'ї од світу до світу чулося кувікання голодних свиней і підсвинків; Міхал їхав зрання в поле, а бабуся вже не могла віднести їм їсти, бо безвладно лежала в ліжку; вона чекала на смерть і слухала кувікання свиней, і жаліла голодних тварин, і тільки дивилася на той клаптик світу, який їй видно було крізь маленьке віконце.

Бабуся вмирала із співчуттям до свиней і зненавистю до курей, бо не могла стерпіти того незносного виквокування, того нахабства й зухвальства птиці, яка, бачачи, що на подвір'ї нема нікого з людей, почувала себе на ньому господарем, розгрібала все й руйнувала, і брала гору над людиною.

І цілком може бути, що це виснажливе співчуття до голодних свиней і ця виснажлива, надто велика для вмирущої бабусі зненависть до знахабнілих курей прискорили її кінець. Жінка, яка була при її смерті, розказувала, що бабуся кляла на смертній постелі курей, котрі злітали навіть на стріху й розривали зотлілу соломку, так що з неї сипалася потерть, яку хворій було видно крізь вікно, коли вона помирала; бо то була жінка, для якої замало було бачити тільки подвір'я, обгороджене тином; вона любила мати перед очима широкий простір, від обрїю й до обрїю, тому на старі літа тужила за таким краєвидом і коли ще сяк-так владала ногами, то щодня можна було бачити, як вона стоїть на воротях саду, затопивши очі в рівнинні поля. Бабуся казала, що там ген далеко все наче зі скла; люди сміялися, глузували з неї й казали, що стара Вероніка бачить у далині крамницю із склянками й пляшками. А вона не одному молодикові, що так собі кпив із неї, відмовляла: «Спершу витри носа, а тоді казатимеш, що є там, де земля сходиться з небом».

В обійсті для неї найбільшою радістю були ті хвилини, коли вона давала їсти свиням і з хліву чулося їхнє сите порохкування. Можна б сказати, що на схилку днів, коли вона ще сяк-так владала ногами, але до воріт саду дійти вже не здужала, їй залишилося тільки споглядати блаженство нагодованих, ситих свиней. Потім параліч ніг, який дедалі прогресував, метр за метром відтинав у неї від дороги, й одного дня вже навіть відстань до садових воріт видалася їй неподоланною; а згодом і вихід за поріг став для неї великою експедицією в світ; а ще пізніше параліч запакував її до хати й звалив у ліжку. І тоді почалося це кувікання нещасних, голодних свиней.

Якийсь час вона могла ще дивитися крізь вікно на маленький клаптик світу, але пото-

му, коли кури відчули себе на подвір'ї господарями й позлітали на стріху, — щез і цей краєвид за вікном, і видно було тільки чорну потерть, що дощем сипалася зі стріхи; і вже в ті останні дні, які їй судилося прожити, та в смертну годину вона бачила лиш цю чорну куряву і більш нічого.

Міхал мусив оженитися, бо свині не можуть бути голодні, і в ті дні, коли він їде в поле або до лісу на цілий день, хтось мусить погодувати їх, і кури теж не можуть ходити собі, де хочуть, гуляти скрізь і злітати навіть на стріху, і корови мають бути вчасно подоевні, і сироватку треба вчасно злити з кислотого молока, й зрештою ту потерть і гусячки теж треба комусь відмести од порога дерким, прутяним віником.

Він мусив оженитися, щоб худоба й птиця були на своєму місці, щоб кожна річ була на своєму місці й щоб гній та послід також були там, де їм належить бути.

Отже, худоба й різні предмети домашнього вжитку, дрібні, брудні предмети — все це визначило дальший відтинок життя Міхала Топорного; і можна сказати, що він послухався того наказу тварин і дрібних предметів і вчинив так, як вони від нього вимагали, бо людина в селі часто мусить чинити так, як цього хочуть тварини, рослини й навіть різні нікчемні речі.

Міхал Топорний узяв собі за дружину Марію, вроджену Балай, яка збагатила його газдівство моргом поля й коровою. Так почався новий період у його житті, який коротко можна було б назвати періодом подружнього життя Міхала Топорного з Марією, вродженою Балай.

По смерті бабусі Вероніки вже більш ніхто не помер у домі Топорних, хіба що здохло мале котеня, — воно зосталося всередині сього дому, котрий згодом збернувся на пустку. В період між смертю бабусі й смертю того малого котеняти, яке не змогло вискочити з хати, коли забивали дошками вікна, в цьому домі мешкала молодість.

Покійний нині директор Міхал Топорний, чию домовину по кількох хвилинах опускають у глибоку муровану могилу, навесні 1939 року, босий, у темних бавовняних штанях, підперезаних вузьким паском, грубим, успадкованим від батька й дещо хрипким голосом гукав свою дружину Марію й свого дядька Міколая, щоб вони допомогли йому підняти балки, бо він тоді лагодив стодолу. Згодом, за кілька років, Міхал розібрав ста-

ру шопу, і всі троє, перебуваючи в тому благословенному, а може, проклятому стані невідання, що принесуть наступні роки, ставили нову шопу і обшивали її дошками; а десь далеко в світі точилася війна, гинули цілі армії, лилася людська кров, інакше кажучи, виникали ті причини, які зроблять так, що ці дошки не виконають свого призначення як стін шопи; бо згодом, коли Міхал, цей зухватий молодий газда, назавжди піде з рідної оселі й коли зрештою ця оселя стоятиме пустою, дядько Міколай повідриває ці дошки й позабиває ними вікна пустої хати, в якій зостанеться і здохне те мале котеня. Дядько Міколай не здумає про котеня, коли, прибивши до лутки останню дошку, з великим молотком і обценьками вертатиметься домів спадистим схилом. Може, віддаляючись од пустої хати, він і чув тоненьке, пронизливе нявчання котеняти, але, певно, думав тоді про щось зовсім інше. Отже, можна сказати, що ця, — як у таких випадках урочисто кажуть політики на мітингах, — буря подій чи цей подих історії зробили так, що тим дошкам не судилося спокійно струхнявіти в стіні шопи, що вони струхнявіють, коли ними заб'ють вікна, аби ніхто не заглядав до порожньої хати. Ця буря подій і цей подих історії, які не щедять навіть дрібних предметів, навіть малих тварин, зроблять так, що мале котеня згине страшною, голодною смертю, мов довічний в'язень порожньої хати, з якої не було виходу.

Але вони не могли знати, що станеться з людьми й хатою, і тому всі троє з великим запалом ставили нову шопу; власне, коло дощок і вкопаних у землю стовпів крутилося не троє, а четверо, бо тоді вже був Сташек, єдиний син Міхала й Марії; йому було вже, либонь, рік чи два, коли будувалася шопа. Дитина побачила світ улітку 1940 року. Однієї з весняних ночей того року Марія Топорна поклала чоловікову долоню на свій солідно здутий живіт, щоб Міхал міг почути, як у ньому щось тремтить і шамотається. Тієї ночі вони довго не спали, здивовані таїнством життя, і, як ніколи, відчували свою єдність.

А проте настане такий день, коли Міхал Топорний назавжди піде з рідної хати, покине жінку й сина; і всі ті дні й ночі, що їх він провів із ними, вважатиме марно згаяними; а також усі ті дні, протягом яких лагодив стодолу, ставив шопу і порався в полі й на подвір'ї малого господарства, вважатиме змарнованим часом, який треба надолужити і про який треба забути. Жоден спомин не годен буде затримати його в селі, й пам'ять виявиться безсилою, бо він однаково піде

геть і покине свою сільську родину, а Марія з люті й жалю плюне йому вслід; десятилітній Сташек також, уздрівши, що мати плаче, кине в нього грудю землі, мов у заволоку, який обікрав їхній дім. Станеться це за вісім чи, може, дев'ять років, але тим часом вони ще не відають, що буде за вісім чи дев'ять років, і тому Міхал, молодик зі смаглим, яструбиним, жадливим лицем, ходить у своєму обійсті й по своїй землі, як по своєму довічному спадку і як по довічному спадку свого сина Сташека, своїх майбутніх онуків та правнуків і знаходить в обробітку цього шматка землі малу втіху, мале щастя, з якого спробує поглумитися й поглузувати усім своїм пізнішим життям.

Але цей глум буде намарний, і зотліла стріха перетриває все в його пам'яті, й покличе Міхала до себе в останні години його життя, і тоді він повністю упокориться перед зотлілою соломою та спорохнявілими колодами, повернеться в рідну садибу й знайде в неї крадькома, як блудний син, вдихне запах трухлятини й смороду, що йтиме з пустої хати, і, похиливши голову, стоятиме під стіною рідної пустки, дослухатиметься до тихого, таємничого шемрання трухлявіючого дерева.

То будуть уже останні години життя Міхала Топорного, власне, директора Міхала Топорного, і до цих годин ми ще повернемось, а тим часом треба зайнятися відшукуванням причин, які спонукали його наважитись покинути рідну оселю й zostавити сільську дружину та сина.

Отож повернімося до того дня, коли Міхал, його дружина Марія, дядько Миколай і син Сташек прибудовували до південної стіни стодоли нову шопу. День був ясний, і сонце, що заходило, ховалося не за хмари, а за обрій, і його було добре видно аж до останньої хвилини. Призахіднє сонце яскраво світило на нові стіни шопи, і всі троє були дуже вдоволені, бо гадали, що ця прибудова стоятиме довгі літа. Дядько Миколай, дивлячись на барви надвечірнього сонця, провіщав вітряну погоду, і справді, другого дня, коли у двір до Топорних зайшов сільський учитель, із поля віяв різкий вітер. Учитель відвів Міхала набік. Вони стояли в піддашші, і Марія, дивлячись на них із саду, бачила, як учитель щось пояснював Міхалові, а Міхал усміхався; учитель жваво жестикулював, і видно було, що він хоче Міхала на щось підбити, а Міхал не має до цього надто великої охоти, бо дурнувато посміхається. Та вчитель не здається, без угаву щось пояснює й дедалі жвавіше розмахує руками.

Нині той учитель, уже сивий дідок-пенсіонер, якому минуло сімдесят, стоїть на кладовищі край дрібного куца; він слухає, як

промовці розповідають про його улюбленого учня з сільської школи Міхала Топорного, директора великого гірничопромислового тресту. Щохвилини підносять до очей руку, яка вже теж дуже постаріла, і втирає сльози; а тоді, коли він розмовляє із селянином Міхалом Топорним у піддашші його стайні, учитель був такий жвавий і енергійний.

З тих пір перевернулось багато літ, і тепер уже Марія Топорна не скаже цьому старому того, що сказала перед кільканадцятьма роками, і не зніме на нього руки, як тоді, коли Міхал, її чоловік, пішов від неї назавжди й побрався з городянкою. Доведена до великої розпуки, вона перестріла цього вчителя на дорозі, замахнулася на нього рукою й крикнула: «Це ти у всьому винен!» Учитель позадкував до рову, але Марія у відчаї підскочила до нього, вдарила його по обличчю й сказала: «Це тобі за моє горе». Учителеві тоді злетів з голови капелюх і покотився в рів, але він не підняв капелюха, а стояв посеред дороги, похиливши голову; потім він так і пішов селом просто-волосий, понуривши голову; а село мовчало; люди поховалися за тинами, й тільки дехто бачив, як учитель вийняв із кишені хустинку і втирав очі; одні казали, що він плакав із сорому, бо дістав ляпаса від жінки, а інші не приставали на це й казали, що плакав він зовсім не тому — тут ішлося, очевидно, про щось інше, може, про ту долю, яка всміхнулася Міхалові, про ту добру долю, котру Міхал не вмів шанувати й завзято вхопився за нові шанси, але не потрапив вибрати з них те, що слід, і відкинути зайве.

1940 чи, може, 1941 року в піддашші стайні й хліву цей самий учитель умовляв і зрештою вмовив Міхала, щоб той вечорами приходив до нього на таємне навчання. Він прийшов до Міхала, бо знав, що колись Міхал був здібний і кмітливий учень; свого часу він навчав його в сільській школі; крім того, Міхал Топорний скінчив два класи гімназії, куди його послав батько, коли йому минуло одинадцять років, тобто 1925 року; дядько Алоїзи, материн брат, якого тепер звали Алоїс, прислав з Франції трохи грошей і написав, щоб Міхала дали до школи, за яку він платитиме. Але по двох роках дядько Алоїс утратив роботу в Франції й перестав присилати гроші. Тоді Вінценти Топорний забрав сина з гімназії, бо не мав звідки платити за науку й квартиру.

Міхал Топорний, якого вчитель у перші роки окупації намовляв приходити на таємне навчання, свою згоду, те своє: «Ну гаразд, прийду», висловив у старому піддашші, недалеко від дверей дровітні й стайні, на тому місці, яке було вкрите рештками кізків і почорнілими трісками; на місці, яке не змі-

нилося протягом десятків років і яке немовби зумисне тримали в такому стані; на місці, де земля вбирала в себе подвійне тепло — тепло кінського гною і тепло босих ніг Міхалових прадідів та дідів; на місці, де покоління Топорних мали за звичай провадити серйозні розмови і приймати важливі рішення.

І ось у господі Топорних з'явилася нова річ — зелений зшиток, річ, негідна людини, яка доживала вже третій десяток і протягом багатьох років орала, сіяла, молотила, возила в поле гній і справувала інші господарські роботи; річ, що будить багато неспокійних і несміливих думок у селянина, якому скоро сповниться тридцять років, а він дався на підмову божевільному, речистому вчителеві й узявся до науки.

Люди зразу ж довідалися, що Міхал ходить до вчителя на якесь таємне навчання, й одні сміялися з цього, а інші казали, що такі сходини небезпечні.

Не вдаючись до складних дошукувань причин і наслідків, треба сказати: саме вже те, що Міхал дав згоду приходити до вчителя на таємне навчання, клало початок, поки що непомітний, усьому тому, що пізніше зруйнує його життя.

Міхала приваблювало те, що казав учитель, він знав, що той мало кому наважився б таке сказати; а говорив учитель досить таємничо й малював у повітрі великі кола — це мало означати, що його цікавить цілий світ, а надто ті краї, де йде страшна війна й гинуть мільйони людей. «Треба приготуватися до того, що настане», — казав він, стоячи з Міхалом у великому піддашші, на тому клаптику голої землі, на якому свіжий, паруючий кізяк увічнив босі ступні Міхалових прадідів і дідів. Учитель показував пальцем на цю землю й говорив дуже дивні речі, які означали, що настане час, коли можна буде змити гній і бруд із ніг і взути гарні черевики, в яких ступні стануть білими, щезнуть потовщення й тріщини під пальцями, які робляться від того, що людина ходить боса.

Але не можна зовсім обминути ті роки життя Міхала Топорного, які передували його таємній науці у вчителя. Іноді варто повернутися до його ранньої молодості й навіть дитинства, бо ті роки теж спричинилися до того, що Міхалове життя пішло так, а не інакше. Треба вряди-годи повертатися до тих років, хоч однаково не можна підрахувати й розкрити всі причини, бо серед них, відай, були також дрібненькі коливання найтонших ниток нервів, після яких ішли великі зусилля й важливі рішення.

Вже тепер, щоб ґрунтовніше з'ясувати, як Міхал дав згоду ходити на таємну науку, треба пригадати ті дні, коли він, кільканад-

цятилітній хлопчак, мусив припинити навчання в гімназії й повернутися додому, бо в дядька Алойзи, якого тепер звали Алоїс, не клеїлося з роботою в Франції, і він перестав присилати гроші. Іншого виходу не було, і Міхала довелося забрати з міської школи; була саме осінь, і Міхал розпочав третій рік навчання в гімназії, і наука йшла йому добре; але це нічого не важило, бо не було грошей, і по нього до міста приїхав віз, і на тому возі він повернувся додому. Мати виїшла до похилених воріт і відчинила їх, а коли віз в'їхав на подвір'я, Міхал зіскочив на землю й відніс на горище свій лозовий кошик, у якому був хитромудрий замок, що складався з залізного прута й колодки, аби ніхто не тягав із кошика хліб.

Решту того дня, коли його забрали з гімназії, Міхал просидів у стайні; він дивився на коня, гладив його лоб й оксамитну, попелясту шкіру між ніздрями, наче то був найперший обов'язок того, кого забирали з гімназії й привозили до села, наче зразу після повернення з міста він мусив іти до худоби.

А потім він ходив по саду, обзиравав дерева й торкався їх, бо дерева, певно, подобаються тим, кого забирають з гімназії в місті й знову привозять до села.

А потім довго приглядався до різних дрібних речей і створінь, до листя і хробаків, неначе це теж було обов'язком того, що повертався з міста, перервавши науку.

А потім він підняв похилені ворота, бо хотів, щоб вони стояли рівно, але вони знову похилилися; тоді він уперся й щосили перехилив їх у другий бік, щоб вони стояли рівно; але ворота все падали, і тоді він знову міцно наліг на них, і вони затріщали й зовсім звалилися на землю. Очевидячки, ті, кому переривають навчання в міській школі й кого привозять назад до села, мають стільки сили, що, коли хочуть вирівняти похилені ворота, то натискають на них із такою силою, що обов'язково ламають їх, і ворота обов'язково падають на землю.

А потім він хотів підняти ті повалені ворота й схопив їх за одну штахетину, але штахетина була струхнявіла, цвяхи не витримали, і в руках у нього лишилася тільки ця штахетина; він пошпурив нею, і вона впала на вивід курчаток; одне курча лишилося під нею і, здихаючи, широко, дуже широко роззявляло дзьоба. Певно, ті, кому переривають навчання у школі, вважають голим темісце, де бігають курчата, і кидають штахетини так, наче там їх зовсім немає; або, може, вони хочуть, щоб курча здохло тоді, коли вони повернулися з міста й коли їх силоміць забрано зі школи, де їм так добре йшла наука.

Той самий учитель, який згодом, під час окупації, з блиском в очах і розчервонілим

обличчям у великому піддашші на подвір'ї в Топорних підмовляв Міхала приходити до нього на таємне навчання, зустрів його після повернення з гімназії, коли той восени орав у полі. Міхал, уздрівши свого вчителя, спинив коня й притьмом нахилився закотити холоші штанів, щоб вони не волочилися по землі; але йому не треба було закочувати холош, бо вони в нього були покороткі й зовсім не торкалися землі; та він підкотив їх про око, аби було видно, що він мусив це зробити, що це було конче потрібно; в ту хвилину, коли Міхал не знав, що сказати своєму вчителю, він почав підкочувати холоші, бо треба ж було, аби якось минула та секунда, коли він мусив озватися й подивитися у вічі вчителю, котрий готував його до гімназії.

«Ореш?» — спитав учитель, і малий, кільканадцятилітній Міхал відказав: «Орю, пане вчителю», а потім додав, що кінь лінивий, але ореться легко, бо земля пухка — і вже був уртований, і вже заспокоївся, бо та нестерпна хвилина мовчання й сорому, коли він підкочував холоші бавовняних штанів, минула.

Тепер уже можна було вйокнути на коня й рушити за плугом, бо вчителя чекають у школі діти, а ти мусиш орати й мусиш стежити за виверненою скибою і, крім того, мусиш дивитися далеко, ген туди, де ростуть високі тополі, бо за цими тополями — місто, з якого тебе забрано. До міста звідси далеко, і ти можеш хіба дійти до тієї зеленої межі, до того пруга в кінці твого шматка поля й не можеш навіть переступити через ту межу, і мусиш натягнути праву віжку, щоб повернути коня й піти другою борозною в супротивний кінець твоєї ниви, бо тобі треба орати.

Але ти можеш підітнути коня, можеш запустити глибше плуг, погладити рукою чересло й зняти з нього пирій, міцніший од заліза, бо залізо не годне перетяти його, можеш добити попелясту мишу, що втікає з-під лемеша, або зупинити коня й сісти на чепігу — це ти можеш, бо тобі ніхто цього не заборонить; і коли ти їдеш возом через місто на торг або на плац, де можна попродади цибулю й горох, коли ти їдеш тією вулицею, де стоїть гімназія, звідки тебе забрали, ти можеш подивитися на неї, вклонитися лисому чоловікові, який навчав тебе в тій міській школі, й сказати: «Добридень, пане вчителю».

Це тобі вільно й це те, що тобі лишилося, тринадцятилітній Міхале Топорний і двадцятикількохлітній Міхале Топорний, високий, дужий хліборобе, мужу Марії, вродженої Балай; бо ти в двадцять з лишком і навіть ще в тридцять років возив на ярмарок цибулю, горох і взагалі все, що можна було, і

щоразу, здибаючи того лисого вчителя, який учив тебе в гімназії, ти користався своїм правом і вітався: «Добридень, пане вчителю!»; і тоді твоя дружина Марія пильно дивилася на тебе, але нічого не казала, й ніхто не відає, що вона думала в ті хвилини.

Повертаючись до тих перших місяців, які настали після розмови у великому піддашші, де Міхал дав згоду тому нетерплячому вчителю, що, мов у гарячці, очікував нових подій, на таємне навчання, треба сказати, що дуже мало змін відбулося на подвір'ї, в полі і взагалі в житті Топорних. Міхал тоді ще міцно держався за своє мужицьке життя, займався рільництвом, дотримувався всіх звичаїв, навиків, корився своїй селянській долі.

Носив він сірі, довгі штани в широку темну смужку; з весни до осені ходив босий і взувався тільки в неділю й ті дні, коли їхав на ярмарок, у ліс по дрова або коли згрібав колоски на стерні; але не раз, кваплячись у поле, він забував узяти з собою черевики й тоді, згрібаючи колоски, мусив раз по раз зупинятися, піднімати ногу й кумедно кривитися, як це звичайно буває, коли тверде, мов дріт, коротке, зрізане навскоє гостре стебло штрикне ранку під пальцем, що утворилася від довгої ходьби босоніж по болоту й почала вже гоїтися. Міхал витирив рукою кров із ранки, потім ця кров розмащувалася по всіх пальцях, переносилася на держак граблів і, розтерта долонею, зникала без сліду; різкий біль в одній точці тривав недовго: за хвилю він уже слабшав, розливався спершу по всій ступні, а потім входив у тіло вже тільки як його слабкий відгомін і десь щезав.

Міхал згрібав далі, і обережність наказувала йому стуляти на ногах пальці й пересувати їх так, щоб ступня пригнала стерню до землі й щоб стерня не колола. Але це вміння ходити босоніж по стерні, перейняте від батька й діда, а згодом відтреноване практично, не завжди давало ефект, і траплялося, що зненацька під пальцями або під ступнею гостро кололо, бо знаходилося якесь твердіше, коротше мертве стебло, що не корилося причісуванню й пробивало ногу.

Бавовняні штани Міхал підперезував вузьким пасом, якого не було видно, бо його часто затуляла сорочка, що вилазила з-під нього, коли Міхал щось швидко, з запалом робив. Сорочка вкрилася великими темними плямами від поту, який змінював її первісний колір і надавав чорного відтінку. Найдужче це помітно було на плечах, бо там сорочка під час праці найчастіше прилипа-

ла до спітнілої шкіри, а також найбільше осідало пилуки.

Над цим скромним убранням стирчала вперта й завзята голова, покрита пласким картузом, під яким насилу вміщалася й навіть злегка підіймала його буйна чорна чуприна. У цій голові раз за разом народжувалися нові господарські плани, які Міхал будував уперто й наполегливо. Тоді його смагляве, довгасте обличчя ще дужче видовжувалося, профіль загострювався, набирав форми напнутого лука, що свідчило про його рішучість і цілеспрямованість, котра гнала його весь час уперед і весь час угору й відволікала від того, що в цьому навальному русі вперед він топтав і місив ногами.

Коли Міхал виконував якусь невідкладну й тяжку роботу в полі чи порався на подвір'ї й коли було тепло, він зривав з голови картуза, і тоді вітер осушував піт на його чолі, й куйовдив волосся, і висушував зіпрілу, просмерділу підкладку картуза. Але трохи перегода, коли припікало сонце, він знову надівав на голову цей висохлий, твердий убір, який з плином часу втрачав свій первісний вигляд речі, пошитої з полотна, і скидався на щось виліплене з болота й висушене на сонці та вітрі.

Взимку до цього одягу додавалися ще чоботи, груба сірчанина і якась іще тепліша білизна; замість легкого картуза Міхал надягав важку, грубу шапку.

Таке вбрання Міхал Топорний носив у будень, коли був мужиком, і мало які події, власне, жодні, не провіщали, що він назавжди скине його з себе разом із клопотами рільника; бо те навчання, на яке він ходив вечорами до вчителя, ще ні про що не говорило, і Міхал та його дружина Марія ставились до того навчання, як до чогось маловажного, що не зможе змінити їхнє життя.

IV

І все ж таки те навчання й багато інших, важливіших подій, а також Міхалова тупа впертість, завзятість і захланність, що не рахується з іншими людьми, згодом зроблять так, що він пожбурить у сінешній куток свою мужицьку одіж і, надівши святочне вбрання, поїде до міста; а пізніше викупається в білій ванні і вбереться, як той пан, у гарний, дорогий костюм, узє модні черевики й на голову надіне елегантний капелюх — і таким відтепер буде убір Міхала Топорного, а відтак і убір директора Міхала Топорного до самої його смерті; в такому самому вбранні, але похиливши голову, простоволосий, протиснеться він у хвіртку і, мов побожна людина до вітваря, наблизить-

ся до стіни спустілої хати, в якій народився й під якою в останню годину свого життя відчує пекучий сором, і з цим почуттям наблизатиметься до своєї смерті, коли ступить на спадистий відкид гори.

Але тоді, коли Міхал пошпував у куток сіней свою мужицьку одіж, було ще далеко до останніх хвилин його життя, бо ще тільки починалася друга, міська, чи, — як казали в селі, — панська половина його життя; починалася поволі, і він коли-не-коли приїздив до дружини й сина, яких тоді ще не покинув зовсім. Досить довго пролежала в сінях та його стара, просякла потім мужицька одіж, аж нарешті Міхал звелів дружині викинути її на гній, та потім передумав і наказав те своє мужицьке вбрання спалити. Спершу показав пальцем на купку брудних лах і, глузуючи з першої половини свого життя, зажадав: «Викинь на гній!» — а потім, либонь, подумав собі, що те старе лахміття не зробить честі гноєві, бо сказав, точніше крикнув, — він уже почав рішуче квитуватися зі своїм мужицьким життям, з речами й людьми з тієї мужицької половини свого життя, а також із самим собою, з мужиком, почав безжально розправлятися, — крикнув: «Спали це, щоб тут не лежало!». Його дружина Марія, коли він знову поїхав до міста, ретельно виконала чоловіків наказ; вона взяла ті брудні лати, під якими щипавки влаштували собі сховище, і кинула їх на купу запаленого пирію та сміття в кінці саду; і спалила мужицьку одіж свого чоловіка Міхала, як палять одіж того, хто вмере на страшну заразу. І тільки попіл лишився від тої мужицької одіж, яку ще можна було носити.

Треба ще раз повернутися до тих років, коли ніхто навіть у голові собі не покладав, як далі житиме родина Топорних, коли Міхал носив бавовняні штани, сів і орав, а вечорами крадькома ходив на таємне навчання до вчителя, коли разом з дружиною Марією садив молоді деревця в саду замість тих, що вимерзли.

Їхній малий син Сташек плутався тоді в них під ногами й придивлявся до метеликів, які сідали на сливових пнях з південного боку. А Міхал часто думав про те, що казав учитель, замислювався над його словами, повними недомовленостей. То були слова, які провіщали незвичайні події; слова, які не могли не подобатися людям, що ходять босі з весни до осені. Їхній сенс тим часом треба було приховати, щоб не накликати ворогів і нещастя на свою голову, але приховати так, щоб його можна було віднайти вночі й тишитися ним на самоті, коли довкола тихо й темно, коли ніщо не заважає тобі думати. Суспільна й політична агітація, яку вчитель

вів на таємних уроках, була для Міхала поезією. Він сприйняв ту поезію, бо вона руйнувала й будувала, і вчила його інакше дивитися на речі й людей, і навіть інакше дивитися на струхнявілий, зігнилий стовпець у паркані. Ця поезія також спонукала його повстати проти всієї дотеперішньої історії тинів — проти постійного затісування і вкопування таких самих стовпців, що так само згодом струхнявіють, проти прибивання таких самих дерев'яних жердинок і таких самих виструганих вербових штахетин, штахетин нікчемних і неміцних, які, однак, претендують на красу і міцність.

Траплялося, що, стоячи на гноїщі й підкидаючи вилами гній, щоб пізніше вивезти його в поле, Міхал раптом згадував учителеві слова, припиняв роботу, випростував спину і так стояв замислений — чорна голова в прозорому, тремтливому повітрі, ноги — по коліна в гної. І, увігнаний отак у гній, думав про те, що сказав учитель учора ввечері, й краплі поту скочувалися йому з чола на очі.

Але тоді він був іще селянином, який не покине на дорозі навіть маленької гайки, а підійме її й покладе в кишеню, бо вона може придатися; але тоді він був уже селянином, чії думки виповнювала дивна, пророча поезія; але тоді він був іще також тим селянином, котрому нелегко буде відвинути тішитися новими граблями, які змайстрував сам, і заволоченим ланом чи густими врунами хлібів.

Втома, праця, боротьба, кров, смерть, життя, прийде — усе це були слова, які доволі часто повторював на уроках учитель у тій своїй агітації, одягненій у шати поезії. Міхалові Топорному подобалося слово «руйнувати», яке також доволі часто звучало з учительових уст, і те слово приваблювало його; але то це був час, коли слово «руйнувати» подобалося йому просто як слово, як думка й образ.

Повертаючись одинцем увечері, а іноді і вночі, з таємного навчання, він замислювався над учительовими словами. В довколишній тиші й пільмі в його уяві один за одним поставали героїчні вчинки і власна участь у них як героя та обранця, що ним він легко робився в своїх думках. Міхал любив цю гру своєї уяви, коли йшов уночі дорогою, що вела повз невеличке пасовисько; але та дорога завжди здавалася йому короткою, бо, коли вона кінчалася, в нього завжди залишалося щось іще непродумане, бо уява його безперервно працювала й робила дивні речі з життям і світом, а також з його рідною спокійною долиною, захищеною з одного боку великою рікою, а з другого — пасмом висот.

Завжди лишалося щось непродумане, й

тому, повертаючись уночі від учителя, він часто спинався біля крайньої верби, притулювся плечем до її грубого чорного стовбура й пояснював собі по-мужицькому всі ті дивні слова і всю ту програму, про яку чув на таємній лекції і яка мала змінити землю й людей, а в цій долині прокласти нові й широкі дороги, де прогулюватимуться гарно зодягнені й обуті люди.

Навіть ті бідолahi з притулку при попівстві з'являться на дорозі в гарному вбранні й черевиких.

А перед цим іще можна буде відчинити широку залізну браму, зайти в панський сад і відшмагати дідича — уперіщити того великого пана з борідкою батогом, мов коняку. Міхалові здавалося, що це неможлива річ, і він хитав головою, наче з кимось розмовляв, але він розмовляв тільки з собою. Іноді, стоячи вночі під вербою, Міхалові хотілося розбудити все село й сказати людям та старцям із притулку, що незабаром можна буде не тільки уперіщити дідича батогом по спині, а навіть схопити за барки того великого, поважного пана з борідкою, який їздив на гарному скакуні, виштовхнути його за браму й сказати: «Забирайся звідси, бо це вже не твоє».

Учитель так виразно про це не сказав, бо зараз краще було про це так виразно не говорити, але з його слів випливало, що невдовзі можна буде витурити дідича з його власного саду, палаца й фільварку.

Під тією старою вербою Міхал ще більше домислився з учительових слів: що того пана дідича навіть можна буде луснути палицею по голові — і нехай його трясця вхопить, і нехай люди беруть усе, що в нього є. Міхал трохи страхався тієї думки й замислювався над тим, хто таке дозволить, щоб можна було дідича вбити, як пса; він ще мусить подумати над тим, хто це дозволить потягти дідича дрючком або вистрелити йому просто в лоб. Він мусить над цим задуматись, бо коли вчитель після лекції веде мову про ці дивні речі, то дивиться на нього так, ніби саме йому доручає виважити залізну браму в фільварку й розправитися з дідичем.

Але по кількох роках сталося інакше; дідича ніхто не вбив, бо він став на коліна перед селянами й наймитами, які прийшли до нього. І тоді наперед випхнули найбільшого жebraка з притулку, і сталося так, що дідич укляк перед тим найбільшим на ціле село злиднем. А той найбільший злидень стояв у панському покої, роззявивши рота, босий, і дивився на мальовані стіни й на картини, і на панську обстанову, і страшенно боявся, і страшенно соромився, і весь тремтів. А тим, що прийшли з ним, раптом шибнула нова ідея: вони звеліли панові дідичу поцілувати ноги жebraка, і дідич мусив це

зробити. Коли дідич цілував його брудні ноги, жебрак задер голову, бо, певно, не хотів дивитися на ту процедуру, і страшенно тремтів. Усі вважали, що для дідича це буде більша кара, якщо він поцілує брудні ноги жебракові з притулку, аніж якщо вони його заб'ють; бо що це дасть, якщо вони його заб'ють? Заб'ють — і тоді буде по-всьому, а коли він ось так уклякне й поцілує жебракові ноги, то це зовсім інша річ. Всі це добре розуміли, і чи не найкраще це зрозумів сам дідич, бо коли він підвівся, то з очей йому котилися сльози; і коли йшов на станцію пішки, то теж плакав, і люди жалували його, а жінки хотіли навіть дати йому кислого молока. А згодом люди почали ділити панську землю.

Але в цьому описі ми забігли трохи наперед, і нам відкрилося те, чого ще не знає Міхал Топорний, який стоїть уночі під старою вербою й розмірковує над учителевими словами.

Та не можна цілу ніч стояти під вербою, треба вертатися домів. Тин уже ледве видніє в темряві, і дерева в саду, і нова шоба, що біліє в саду, і стодола, і стайня, і хлів, і свинюшник, і велике піддашшя, в якому, коли заходиш до худоби, треба зігнути, а отже, уклонитися... Кому? Коневі, коровам, свиням; так, наче низькі піддашшя роблять для того, щоб учити людину з пошаною ставитися до тварин і гною, щоб змусити її до покори перед худобою й речами, які тримають її на сьому світі. А далі — хата, де сплять жінка й син; син спить напевно, а жінка, либонь, ні — вона чекає на нього, мабуть, тільки дримає і, зачувши його кроки, одразу ж прокинеться й зрадіє, спрагла його пестошів.

Цілий день без передиху, не розпростуючи зігнутої спини, підбирала вона збіжжя, яке він косив, а коли надвечір обоє поверталися додому, Марія сказала, що в неї болять руки й крижі, але тепер вона, певно, не спить, бо жадає його пестошів. Коли, підбираючи збіжжя, вона підводила голову, Міхал бачив її брудну від пилюки й поту шию і дві грубі жили на ній. Ті жили весь час грубшати-муть, бо жили ростуть під шкірою; коли людина тяжко працює, кров хоче бризнути з неї, але жили не дозволяють, і тому, щоб утихомирити кров, котра люто тисне на їхні стінки, і дати їй більше місця, жили розширюються, грубшають.

Він не скаже жінці того, про що думав під вербою, бо вже знає, що вона відповіла б йому; він уже знає, що почув би від неї: «Пильнуй свого й не мороч собі голову чужим клопотом», або: «Той учитель знову пустив тобі туману», або: «Як ти бога не боїшся?», або «Думай ліпше про свою господарку».

Так відповіла б йому дружина Марія, жін-

ка, спрагла праці й ласки. Тому він не скаже їй, про що говорив учитель.

Наступного дня він знову вимахував ко-сою й знову покірно працював, і знову бачив брудну Маріїну шию з двома грубими жилами, коли вона випростувалася, щоб дати трохи перепочити кісткам, коли підводила голову, аби дихнути на повні груди.

День приносив силу всілякої праці й силу всіляких справунків: у стінах будинків, сто-дол, хлівів струхнявіло дерево, стріха на них почорніла, тини похилилися, скрізь валялися купи сміття; вся ця старизна здавалася удень могутньою і довговічною.

Інакше було вночі; темрява руйнувала все це й немовби обертала на пустир ту долину, і тоді легко можна було уявити собі її новий вигляд. Але вдень у всій повноті перед очима поставала ця могутня старизна і загрожувала; хто зачепить, хто зруйнує її, хто буде такий сильний, такий жорстокий і глухий і кого не злякають важезні, смердючі, вогкі колоди, що гнітять землю?

День ставив Міхала у звичні, мужицькі рамки, і знову цей великий нічний руйнівник і будівничий бачив перед собою ті самі цілі, які поставали перед поколіннями його предків, тобто — протилежний кінець поля, до якого треба якнайшвидше дійти принаймні під час цих жнив, щоб завтра досягти якоїсь іншої мети в якійсь іншій праці.

Іноді вдень Міхалові ставало соромно, коли він уявляв собі те, як він стоїть сам уночі під старою вербою й, керуючись учителевими настановами, перетворює землю і життя.

Але ввечері він знову квапився якомога швидше все попорати, аби встигнути на таємне навчання, бо те, про що там ішлося, приваблювало його; ніч з її тишею й порожнецю, яку легко можна заповнити, чим тільки хочеш, теж приваблювала його.

Він накидав на себе великий, вільний сір'як і простував до вчителя. І поступово в Міхаловій голові так почали укладатися думки, й той образ світу, на який він дивився, так напружував нерви, що та одноманітність усіх дрібних робіт, які заповнювали трудовий день селянина, що все те квапило його до вчителя й до нічних мarenь наодинці; а глум і кпини з того, про що він думав на самоті, те шкільовання, яке він вбачав у всій дрібній денній праці, ще дужче підганяли його на те таємне навчання й на ті дивні учителеві лекції.

Іноді, коли ніч була тепла й лагідна, вони йшли з учителем до купки дерев на березі великої ріки; обидва сідали над водою й пошепки повторювали пройдений за попередні вечори матеріал, а згодом учитель оповідав, також пошепки, про ті події, які

мають статися й до яких треба належно приготуватись.

Глибока ріка була чорного кольору, і купка дерев теж була чорної барви, але то не була густа, непрозора чорнота води, а м'яка чорнота кущів, злитих до купи ніччю. Навпроти видніла тьмяна білина протилежного берега, кольору мертвої землі. Якби вони пішли ген далеко у ліву руч, по тому вузькому пружі мертвої землі, або попливли угору тією важкою, смолистою водою, то дійшли б або допливли б до великого міста; а якби пішли таким самим пругом ген далеко у праву руч, або попливли вниз за течією, то теж дійшли б або допливли до іншого великого міста.

Але поки що їх поведе назад додому вузька стежина, що в'ється між кущів, і за кілька годин ясне світло нового дня знову поставить їх у рамці будня.

Вранці Міхал піде на своє поле й побачить, що буряки його витолочено, й довідається, що це зробила сусідова корова — сусід не зачинив як слід ворота в саду; Міхал посвариться з сусідом за цю шкоду; сварячись, вони вийдуть на буряковий загін, і Міхал почне перебільшувати шкоду, а сусід навпаки — применшувати її, і сварка їхня ставатиме що раз запекліша, що раз запекліша й лютіша; нарешті Міхал не витримає й заїде в морду сусіда; той поточиться, але швидко отямиться і віддячить йому тим самим. Тоді Міхал зігне свій міцний хребет і кинеється на сусіда вдруге, щоб захистити недоторканність своєї землі, щоб захистити недоторканність своїх кормових буряків, і рубоне сусіда кулаком межі очі так сильно, що той похитнеться і впаде на землю; кілька хвилин він лежатиме непринятно, а Міхал стоятиме над ним, здумілий від своєї перемоги, і приглядатиметься до закривавленого, спокійного обличчя сусіда, і дивитиметься, як із кутика його вуст вийдуться й прокладатиме собі дорогу по зарослій щоці краплина крові і як ця червона краплина на мить зависне, а потім одірветься, впаде на землю й щезне.

І в три мига зруйнується та велетенська споруда думки, що він збудував її вночі з допомогою вчителя на березі великої ріки, бо Міхал побачить, скільки на загоні потратовано буряків коров'ячими ратицями; і, мов вірний пес, давнім, незмінним способом кинеється сповняти свій обов'язок щодо землі, і в хвилину звади й бійки з сусідом упокориться перед мужицькою долею, у згоді з одвічними правилами, що їх установили прадіди й діди.

Голова обімлілого сусіда лежатиме між двома великими буряками, що стирчатимуть, мов бридкі кукси, бо корова об'їла на них листя; і ці вогкі, холодні буряки

й вогка земля допоможуть очуняти переможеному; хоч, власне, на цьому малому загоні не буде переможця й переможеного, а тільки двоє людей, поконаних невеличким загonom кормових буряків.

Тихо й пустинно буде тоді в полі, тільки верета якоїсь дрібної галасливої пташви пролетить навскоси над тією долиною. Сусід підведеться і пошепки скаже Міхалові: «Це тобі так не минеться!» — і пригинцем увійде до свого саду; Міхал теж повернеться в своє обійстя.

На цьому врочистому, можна сказати, пишному похороні директора Міхала Топорного, колишнього мужика й завязтого захисника землі та недоторканності кормових буряків, що ростуть на малому загоні, присутній також цей його сусід із тих далеких років. Він приїхав із села на цей похорон і роздивляється довкола, і слухає ораторів, що вихваляють небіжчика, від якого він свого часу дістав по морді за буряки. Багато різних думок роїться йому в голові на цьому похороні, і він може замислитися над тим чи іншим фактом, у кожному разі, над тією бійкою напевно, а потім подумає про початок і кінець, як звичайно на кладовищі; і треба бути сліпим і глухим або божевільним, щоб не подумати про Міхалів життєвий шлях, який почався на грубій, дірявій ряднині, а скінчився в дубовій полірованій і пофарбованій по краях темнуватим сріблом домовині. А скільки було всляких діаметрально протилежних, бридких і приємних, темних і світлих хвилин та речей між тим початком і кінцем... Ті, що прийшли на похорон, мають над чим задуматися, і часу в них теж досить, бо ті, які виголошують довгі промови, й організатори похорону подбали про це; отож можна думати про все.

День, коли Міхал Топорний, — ще селянин, — побився із сусідом у полі, закінчився звичайним вечором і звичайним поранням до самої ночі; тому Міхал пішов до вчителя, і вчитель сказав своїм учням, що треба докласти сил до науки, бо вони не пройшли ще всієї програми за гімназію й матеріалу зосталося ще чимало. Пізніше він залишився сам з Міхалом і сказав йому, що фронт війни наблизився і незабаром можна буде почути канонаду, коли він прикладе вуха до землі.

Тієї ночі Міхал вертався додому дорогою повз невеличкий вигін, де росло багато верб; він згадав учителеві слова, звернув на вигін і, лігши долі, приклав вуха до землі. Довго слухав, але земля не подавала ніякого голосу; тоді він іще дужче притис вуха до землі й відчув під ним мокру, зрошену траву, але земля була спокійна й ніразу не здригнулася; потім він сів на вер-

бовий корінь, він, Міхал Топорний, молодий селянин, якому вже давно не давало спокою його минуле й майбутнє. Воно не давало йому спокою у багатьох місцях тієї одноманітної долини, яка розкинулася між великою рікою і скелястими височинами, — і в великому піддашші, де крадькома збираються духи його предків; і на березі великої ріки, цієї рухомої дороги, що несе в невідомі краї шапки бронзової піни, схожої на плювки гігантів; і на невеличкому загоні буряків, який зросила сусідова кров; і поблизу високої мурованої огорожі, за якою дідич і його дружина щоранку прогулювалися верхи; і на світанку, і вдень, і надвечір, і вночі; і під старою вербою, коли він уже знав, що наближається лінія фронту.

Лежачи на траві й припавши до землі вухом, Міхал прислухався, чи не подасть земля голосу. Але земля мовчала й ні разу не здригнулася, і з неї не видобувся жоден звук, бо фронт, певно, був іще далеко. І треба було дати спокій вигонові й піти додому.

Другого дня Міхал навів лад на загоні буряків, через які побився з сусідом, позбирав ті, що були повиривані, й дав ялівці; згріб листя, і загін одразу ж набув кращого вигляду, хоч важко було дивитись на ті латки голизни, що не могли так зостатися — їх треба буде засадити капустою або чимось іншим, чимось таким, що стоятиме до пізньої осені.

Тепер у житті Міхала Топорного настав короткий період, який можна б назвати періодом зневіри й надії або періодом неспокійних дум. «Надто багато ти не доб'єшся, — думав Міхал Топорний, — якщо народився на грубій, дірчавій ряднині і якщо протягом тридцяти років відчував на своєму тілі шорсткість товстого полотна. Якщо навіть однієї ночі, коли ти прикладеш вухо до трави на вигоні, загуде земля і якщо згодом вона задрижить уже під ногами, і прикотиться фронт війни, і пересунеться на захід, і ворога буде поконано, а ти все це переживеш і буде так, як каже вчитель, то з чим ти, чоловіче, розпочнеш нове життя? Тридцять років життя у тебе вже забрав час, він тринькав це твоє дотеперішнє життя, керував ним, віддавав його полю і всім тим знаряддям, якими обробляється поле, і всім тим рослинам, що ростуть на полі, і всім тим тваринам та птиці, яку ти тримаєш у своєму дворі».

Ти взяв собі за дружину Марію, вроджену Балай, власне, до цієї жінки тебе штовхнуло все те, що тебе оточувало в твоєму житті, і ти маєш із нею дитину, і ця дитина

росте, отож надто багато ти вже не досягнеш, бо що ти можеш досягти, коли земля глибоко в'їлася тобі під пазури? Отож сядь на колодці під дверима дровітні, сядь у тому видовженому, низькому піддашші, не силкуйся багато зрозуміти — і ти вбережеш себе від страху; бо ти боїтимешся, ти знаєш уже й передчуваєш, що тебе поймає страх навіть тоді, а може, найдужче тоді, коли все станеться так, як передрікає вчитель, бо якийсь голос весь час нашіптує тобі, що ти не можеш безкарно піти звідси, і ти боїтимешся.

Отож сядь у тому видовженому, низькому піддашші і спокійно дихай собі, бо тут нічого не змінилося, і все тут тобі знайоме, а це додає людині відваги; ти навіть знаєш, що ця гладенька коричнева випуклість на рівній поверхні гноївки — не бульбашка і не гумовий м'яч, а труп поросяти, яке зачала льоха, бо воно вищало, а вона нетерпеливилася дошукатись причини, чого воно вищить; ти кинув це зачавлене порося в гноївку, щоб марно не пропало добро, щоб труп поросяти перетворився на корисний гній.

Тільки одне порося зачала льоха, бо тільки одне так пронизливо вищало, а інші кувікали нормально, хрипко, приємно, і вона була до них по-материнському поблажлива. Ти був при тому, як народжувалися ті поросята, і все пройшло, як належить, бо ти на цьому знаєшся. Ти, свинарю, до чого ти пориваєшся й до чого тебе готує твій учитель, який нічого ще не зробив, а тільки говорить і говорить; задерев свою руду голову й розказує, і провіщає, а аргументів для цього йому все бракує, вони все мають з'явитися, все наближаються і все ще далеко звідси; учитель безнастанно сокоче тобі, що надходить твій час і ти мусиш до цього приготуватися, ти мусиш, — як він це іноді називає, — наздогнати свій час. «Що це означає — мій час? Що це означає — наздогнати час? Чи можливо це взагалі? Навіщо він каже мені, аби я це зрозумів, і до чого має призвести ця гонитва й лови на час?».

А потім приходила надія й прагнення того незвіданого, що спершу було тільки в словах і в уяві; та надія і прагнення народжувалися з учительних запевнянь і з байдужості й тиранії малих речей, яким ти служив, і з того падежу худоби, який загрожував господарству руїною і робив тебе безпорадним перед тією невідомою силою, що вбивала свиней і корів.

Коли ти виволікав ті трупи з хліву й стайні і закопував їх, тоді приходила надія, тоді вона була тобі конче потрібна, і тоді ти прагнув іншого життя. Той несподіваний падіж худоби багато чого навчив тебе й до-

зволив тобі ліпше пізнати й зрозуміти своє життя.

Коли на невеличкому, огороженому плотом клапті землі, який був гробовищем корів, коней і свиней, скошених заразою, ти копав глибокі ями для своєї здохлої скотини, ти жагуче хотів вірити в те, що казав учитель, і тому тобі легше було сприйняти те його пророцтво.

Тоді на тому гробовищі тварин тобі до болю захотілося, щоб збулися вчителеві слова, і з'явилася надія й інстинктивне передчуття полекші. Може, на тому гробовищі тварин, яке люди обминали з огидою, ти трохи оговтувався, бо повертався спокійніший додому і вільно вимахував заступом, яким копав ями, так, наче нічого не сталося, наче твою худобу падіж минув.

Але десь там у порожньому хліві чи в порожній стайні на тебе чекав розпач, бо й досі не було жодних аргументів, бо й досі слова залишалися тільки словами.

А потім тебе жерла нетерплячка, щоб уже скоріш загула земля на невеличкому вигоні, бо найгірше — те очікування; і щоб уже скоріш прийшло те, на що ти чекаєш, бо тоді події беруть гору й ведуть людину за собою. Але земля ще мовчить, і не чути жодного звуку, хоч би ти хтозна-як припадав вухом до трави. Фронт війни ще далеко, бо земля не гуде.

А потім у голову впливало щось інше, і це теж треба згадати, щоб просунутися вперед у знайомстві з тією головою і тим серцем, яке, можливо, згодом, через вісімнадцять років, пукнуло від надміру хвилювання і спазм, і від надміру злості, нез'ясованої, незрозумілої, а може, й непробаченої.

Та дрібненька, змучена жінка, яка хутко пройшла повз низьке піддашся, коли ти сидів на колодці, й не завважила тебе, — твоя дружина Марія. Коли ти привів її в свою оселю, в неї були білі, гладенькі плечі, але з-під шкіри вже проглядали ті блакитні лінії, які тепер чітко видно, бо вони підбилися вище й трохи здули шкіру. Ти мусиш подумати про все те й про ту працьовиту жінку теж, бо сталося так, що ти взяв її за дружину.

А той кількарічний, завжди замурзаний хлопчина, який грається десь під тинном, — твій син Сташек. Ти мусиш і про нього подумати, коли замислюєшся над тим, що було й що буде, бо ж він — твій син.

V

Одної ночі, коли Міхал вертав від учителя й приклав вухом до трави на невеличкому вигоні, земля загула, і з неї видобув-

ся звук, схожий на муркотіння змученої корови; то був надійний знак, що фронт війни наблизився. Міхал якусь хвилину сидів на вигоні й гладив рукою низьку траву, а тоді знову приклав до неї вухом, і вигін знову ледь чуто загув, і знову почулося муркотіння землі; земля давала знак, що фронт війни надкочується й що вчителеві слова скоро підтвердяться, а може, й ні.

Фронт війни швидко прокотився через село, й тепер уже гуркіт гармат долинав із заходу, і вчитель казав, що люди можуть брати панську землю; а потім село облетіла новина, що дідич укліяк перед старим жебраком із притулку, і всі страшенно дивувалися, а багато хто жалів пана, бо його родина встигла втекти від фронту, а він уже не встиг.

Спершу до залізної брами великого парку, в якому був панський палац, підійшло четверо чи п'ятеро наймитів. Довго стояли вони перед тією брамою й мовчали, бо не знали, що сказати, бо не було вже про що говорити, залишилося тільки штовхнути прочинену браму і ввійти. Треба було тільки зробити цей простий рух, що його міг би зробити навіть вітер, якби він тоді віяв, бо брама була відхилена, а відполіроване й змащене коліщатко внизу легко сунулося по вигнутій штабі; і коли брама не була замкнена на ключ, то навіть вітер міг її відчинити.

Але для наймитів це, очевидно, була нелегка річ, бо вони стояли перед брамою з залізного, химерно покрученого пруття й мовчали, і соромилися один одного, що не відчиняють її.

Аж нарешті один із них не витримав цієї мовчанки, цього принизливого чекання під брамою; йому набридло безглуздо, подитинячому витріщати очі на залізне пруття, а очевидно, і так довго перевіряти час, що настав, коли фронт війни пройшов через їхнє село й покотився далі на захід.

Наймитові з великим носом, якого прозивали Носачем, першому ввірвався терпець, він сказав: «Не стіймо так», — і перший поклав долоню на браму поміщицького парку й штовхнув її; залізне коліщатко посунулося по гладенькій основі, брама запищала, мов зляканий птах, і відчинилася — наймити зайшли на бетоновану алею, а один із них перехрестився.

Тепер вони вже йшли бетонованою алеєю, якою раніше не ходили й обабіч якої ріс пишний живопліт; але вони, певно, все ще перевіряли цей час, який настав допіру вчора, коли фронт війни пройшов через їхнє село, і, певно, думали, чи то правда, що час цей учора таки настав, бо кроки їхні не лунали на бетоні, а були притишені, обережні й несмілі, немовби їм хтось сказав,

що пан дідич спить і треба ступати тихо, щоб не розбудити пана дідича. І вони нечутно ступали по бетону, неначе думали про те, щоб пану дідичу добре спалося, бо сон додає людині сили.

Вони роздивлялися довкола й бачили, що за пишним низьким живоплотом буяють різні дивовижні рослини й дерева, яких нема за муром парку.

В одного з наймитів на шиї виступили червоні плями й почали підсуватися щораз вище, аж нарешті кров прилила йому до вух, і з почервонілою шиєю він наближався до палацу, що стояв віддалік од муру, заслонений високими деревами.

Після фрази: «Не стіймо так», яку вимовив Носач іще перед брамою, наймити знову нічого не сказали один одному,— вони були, певно, люті на свою перемогу й на свою радість, з якої не знали що робити, і це драгувало їх; і здавалося, що вони воліли віддати перевагу своєму смуткові і своїй давній притузі перед невідомою радістю й незвіданою перемогою, які зненацька звалилися на них і придавили їх своїм тягарем.

Але вони весь час посувалися вперед, і весь час віддалялися від брами, і наближались до палацу, а їхні похилені голови й плечі, їхня нерішуча хода — все це виглядало так, немовби вони йшли до пана прохати дозволу пасти наймитські корови на панському облозі або з якимись перепросинами, тільки не з тим, із чим вони йшли до нього насправді.

В парку панувала глибока тиша, на лавах не сидів ніхто, і навіть віття дерев не шуміло, бо не було вітру, тільки малий кімнатний пес, який звідкілься узявся біля живоплоту, прилип до наймитів, лащився їм до ніг; це додало їм відваги, і завдяки цьому малому створінню вони відчули себе трохи впевненіше перед панським палацом.

Оповідуючи згодом у селі про цей свій візит до пана, вони згадували бідолашного пса, якого покинула дідичка, тікаючи від фронту, але найдовше оповідали про те, як дідич уляк перед жебраком, і про те, як він пішов на поїзд.

Сталося це тоді, коли перші наймити зайшли до палацу, а за ними кілька селян, серед яких був і Міхал Топорний, а також той найбільший злидень. Той найбільший злидень не хотів іти до палацу, але двоє наймитів заповзялися, щоб він таки пішов: підштовхували його, кричали на нього й підганяли його, бо їм шибнуло в голову, що буде добре, якщо саме він стане перед очі дідича.

Тим часом як двоє наймитів тягли цього жебрака до дідича й були ще на сільській дорозі, ті, що йшли за малим песиком, який підстрибував і чия присутність додала їм відваги при виконанні цієї історичної місії

й, можна сказати, цього неприємного обов'язку, — відчинили двері палацу, опинилися на слизькій, мармуровій підлозі й відчули на своїх розпалених обличчях холод, що йшов від мурованих стін; один із них зупинився й торкнув долонею гладеньку круглу колону, щоб додати собі сміливості й відпочити перед зустріччю з дідичем, яка все ж таки мусить відбутися, бо з цієї похмурої, холодної зали, в якій висять роги оленів, вони не можуть повернутися до бараків, на вогке, іржаве подвір'я й до багатьох знайомих дрібниць, що оточували їх.

Тепер уже вони хоч-не-хоч мусять іти і обшукати покої палацу, щоб знайти дідича; вони мусять залишити за дверима долину, яку можна легко перебігти від валу великої ріки до гори каменоломні; залишити позаду цю долину, бо палацові двері зачинилися за ними самі, залишити цю долину, яка була то зелена, то руда, але найчастіше мала на собі цю свою стару, поношену, почорнілу шкуру; в той час коли четверо чи п'ятеро наймитів опинилися вже у великому холі панського палацу, на дорозі, що веде до брами парку, який оточує палац, двоє спритних наймитів підштовхувало старого жебрака, а той, кумедно підстрибуючи, щохвилини повторював: «Пустіть мене, я не хочу туди йти!» У тропі за цією трійкою до панської садиби зайшла купка селян, і серед них — Міхал Топорний; люди в селі стояли біля тинів, а чоловіки збили на потилиці свої картузи й капелюхи, щоб їм краще було все видно.

Час тепер минав дуже поволі, наче хотів довше затримати ці картини й показати тих лагідних, переляканих і стриманих людей, які несподівано опинилися у великому вестибюлі панської резиденції, бо вони вже можуть відібрати в пана цю резиденцію й землю; і тих, яких живосилом змусили зайти до панських покоїв, хоч вони опиралися й кричали, що не хочуть туди йти, що вони босі й ноги їхні у гної, — і все ж таки тепер їм вільно було навіть гною нанести до панських покоїв і забруднити ці покої, — а також тих, що помалу наближаються до палацу й радяться, як заговорити до дідича, яких ужити слів, хоч, звісно, вони можуть ужити, яких самі хочуть, і можуть навіть нічого не сказати, а тільки плюнути панові межі очі й показати йому на двері.

Але час не стоїть на місці й посувається вперед, в людині раптом починає упоминатися голосу інша людина й не дозволяє першій довго перебувати в гарному страху і в гарній стриманості; і цей страх, і ця стриманість, і ця чарівна сором'язливість обертаються в жорстокість.

Вистачило, можливо, самої тільки згадки про сухий запах тонкої тростинки, якою дідич за своїх добрих часів ляскав від задо-

волення й нудьги по халяві і яку іноді тияв комусь під носа, кажучи: «Понюхай». Ця тростинка зараз лежала на малому стільчику в панській опочивальні, куди зайшли наймити і де все було розкидано, подушки й пуховики валялися долі, меблі попервертано; маленький кімнатний песик обнюхував усе й скарчав, бо, певно, знаходив на цих різних речах запах рук пані, яка втекла й забула про нього. В цю мить жорстокість, яка дримає в людині, уздрівши панову тростинку, дістала раптову поживу й пробудилася, почала затоплювати цих людей. А вигляд усього цього рейваху в опочивальні, яка досі так кукобила панські розкоші й до якої вони мали змогу зараз зайти, був доброю перевіркою часу, який настав учора.

Вони раптом зрозуміли, що їм трапляється добра нагода бути жорстокими — зрозуміли своє право й захтіли скористатися ним. Перший скористався ним Носач, бо копнув у лоб малого песика, що обнюхував предмети туалету й білизну своєї пані; песик, мов ганчірка, полетів під протилежну стіну опочивальні й там пронизливо скарчав. Тоді один із тих, що прийшли з Носачем, бажаючи втихомирити пса, який додав їм відваги, коли вони боялися, і завів їх до похмурого холу палацу, наступив йому на голову чоботом, і пес, стріпнувши кілька разів ногами, здох.

Те, що зробили з псом ці похмурі й змучені своєю долею наймити, а також те, що ці люди, які знали тільки тяжку працю в фільварку, зробили потому з паном дідичем, Міхал Топорний сприйняв цілком спокійно, а те, що пан став навколішки перед найбільшим у селі злиднем — це він бачив на власні очі, бо потім він і ще кілька селян зайшли до палацу — витлумачив як вагоме підтвердження вчителевих слів і не протестував, бо, здавалося, відчув себе де-що впевненіше після цього доводу, на який так нетерпеливо очікував.

Збентежені й несміливі наймити стали поводитись рішучіше й навіть трохи зухвало з тієї хвилини, як зайшли до покинутої опочивальні, що, як вони легко могли собі уявити, була місцем панської розкоші й де на малому круглomu стільчику лежала ця тростинка, а на інших стільцях — зжужмлена білизна пані.

Їм немовби раптом хтось доливав крові з, жили, вони обшукували покої, вивертали все із шаф, перекидали меблі, й видно було, що хочуть мерщій знайти дідича, аби з ним поговорити, аби заладнати те, що мали заладнати. Вони гадали, що пан заховався, тому відчиняли шафи, заглядали під ліжка та інші меблі й не знали, що він сидить у маленькому покої нагорі й, схилив-

шись над столом, переглядає родинні фотографії.

Коли нарешті вони зайшли до цього покою, пан повернув до них своє обличчя; обидві сторони досить довго дивилися одна на одну, наче згадували, що ж сталося, що вони зустрілися в цьому малому покої; здавалось, вони не годні були дати собі ради з переміненими ролями, котрі їм запропонував, як це звичайно називають оратори, хід подій чи подих історії.

Тому, хто побачив би їх у цю хвилину, могло б видатися, що сталася помилка й зараз наймити скажуть: «Перепрошуємо, пане дідич, ми помилилися», бо ці люди знову злякалися й зблідли так, наче хтось сточив із них усеньку кров.

Тим часом Міхал Топорний і селяни, які наважилися піти до пана, саме увиходили в паркову браму; мине ще кілька хвилин, перш ніж ця купка людей відшукає маленький панський pokій і зайде досередини. І наймитам, що стоять перед панським лицом, дуже допомогло б, якби вони почувли за своїми плечима кроки селян, бо вони знову відчули себе самотніми й безпорадними в цьому покої.

Але Носач, либонь, згадав про тонку тростинку, яку тримав у руці, бо забрав її з опочивальні, і почав стьобати нею по широкій халяві свого чобота; ті, що прийшли сюди разом з ним, зрозуміли цей жест і всміхнулися. З цією тростинкою Носач зайшов до покою, в якому сидів пан, і змахнув нею кілька разів у повітрі; можна сказати, що ця тростинка знову дала духу Носачеві й решті наймитів. Ця маленька річ, ця тростинка зі шкіряною петелькою біля руків'я, будила думки й уяву цих людей, що зайшли до панського палацу.

Перший заговорив дідич. Він спокійно спитав наймитів: «Що вам?» Почувши це чемне запитання, цей спокійний, а може, й навіть гідний голос пана, Носач іще міцніше стис у своїй долоні тростинку й змахував нею в повітрі й не відповідав; бо, власне, він уже відповів, тицьнувши панові під носа тростинку й шепнувши: «Понюхай!»

Час не стоїть на місці, він знову змінив картини, і саме в ту мить, коли Носач тицьнув панові під носа його власну тростинку, кроки тих, серед кого був і Міхал Топорний, чутно вже в коридорі, що веде до малого pokійчика; в ту саму мить двоє спритних наймитів увіпхнули вже в паркову браму босого жebraка, що живе в притулку при попівстві, і вже наближаються з ним до дверей.

Після цієї Носачевої відповіді на панське: «Що вам?» — настала хвилинка, коли в дідича востаннє, мабуть, уже несамохить, вибухли рештки панського гніву; бо коли Но-

яку забрав у нього з-під носа тростинку, сачу він мусив уперше в житті понюхати, в пана затремтіли повіки, й він зблід; наймити відступили на кілька кроків назад, бо в них на мить знову, теж уже несамохіть, узляла гору їхня лакейська покірність і страх. Але Носач знову помахав тростинкою, і ця тростинка, яка тепер була в наймитських, а не панських руках, знову, мабуть, спрямувала їхні думки на час, який учора настав, тим паче, що селяни, котрих вів Міхал Топорний, уже відчиняли двері й за спиною в них стояв той найбільший у селі злидень, який щораз дужче опирався і якого вони щораз рішучіше підштовхували вперед.

До покійчика, в якому відбувся цей незвичайний, цей трохи кумедний і трохи жорстокий обряд уклякання пана перед жебраком і цілування босих ніг найбільшого на ціле село злидня, набилося повно людей.

Але поки до цього дійшлося, в малому покійчику чувся якийсь шепіт, човгання ніг, і важко сказати, як воно сталося, що цей жебрак опинився навпроти пана і вже не міг відступити, бо ті двоє, що привели його сюди, поклали йому на плечі руки й не дозволяючи повернути назад; а за тими двома наймитами стояли інші наймити й селяни; і жебрак утратив усяку надію, що зможе відступити назад, і, зрештою, на це не було вже й часу, бо ту ж мить хтось звелів панові вклякнути перед цим найбільшим злиднем; пиха, яка завжди довше тримається в людині, аніж гнів, раптом дістала наказ упасти на коліна.

Після цього наказу в покійчику запала тиша, й чутно було тільки, як нервово переминається з ноги на ногу цей найбільший злидень, як глухо вдаряються об підлогу його босі ноги; а пан усе ще стояв випростаний, і ще не вклонилася жебракові одвічна панська пиха.

За хвилину в малому покійчику запала ще глибша тиша, бо схвильований жебрак перестав навіть переступати з ноги на ногу, і тепер вони стояли один навпроти одного — найбільший злидень з роззявленим ротом, який зіперся плечима на руки тих, що не дали йому відступити назад, і пан, який не послухався наказу: він стояв випростаний, і коліна його навіть не здригнулися.

Ціле село дивилося в цей час на палац; люди стояли за тинами, за хатами, під дровітнями, стодолами й повітками, стояли, скрувавши погляди на панську садибу, бо бачили, що туди пішло кілька чи кільканадцятьоро чоловік, і чекали, що з цього вийде, але вважали, що в такі хвилини найліпше сидіти вдома, пильнувати своєї господи й ні в що не втручатися.

З палацу ніхто не виходив, і люди невід-ривно дивилися на палац, бо їм страх як кортіло довідатися, що там діється, але з-за тинів вони не виходили й терпляче, чи то пак нетерпляче ждали.

В цій тиші, в цій мовчанці, яка запала в панському покійчику після наказу вклякнути перед найбільшим злиднем, обидві сторони приготувалися зіграти свої перемінені ролі; бо на обличчях у наймитів і селян, які були там, з'явилася хитра посмішка; їм видалася кумедною, такою, що не мала під собою жодного ґрунту, і панська пиха, і цей пихатий пан, якого можна було схопити за карк і придушити до підлоги і якому можна було стрелити в лоба з великого старого самопала, принесеного кимось із наймитів.

На обличчі в пана теж з'явилася нервова посмішка, бо він теж бачив, що його пиха безпорадна, і видно було, що він чекає, аби наймити повторили свій наказ.

Наказ було повторено, і в пана дідича, що в таку хвилину, мабуть, волів би вмерти, — тільки самої поваги до смерті мало, — в пана дідича здригнулися коліна й підламалися ноги, і він, пан дідич, укляк перед босим жебраком, перед цим найбільшим у селі злиднем, і на все це дивилися наймити й селяни, а також дідичеві предки з портретів на стінах.

Потім спокійно й тихо пролунав новий наказ, і пан, який стояв навколішках, наблизив свої губи й своє підборіддя до великих стіп найбільшого злидня.

Коли він підвівся, присутні в покійчику наймити й селяни полегшено зітхнули на думку, що це вже позаду й що пан був такий ласкавий принизити свою пиху; а коли він пакував валізу й перев'язував мотузкою портрет свого батька, то їм стало жаль його, й вони допомогли йому зібратися в дорогу; відтак з вікон палацу довго дивилися йому вслід, коли він ішов селом до станції з однією валізою й одним портретом, аж поки не згубили з очей його вузьку, похилену постать.

Люди, які стояли за тинами, підходили до пана, а один селянин, що мешкав у кінці села, запряг коня й підвіз його до станції.

Багато людей шкодували за паном, і це було непогано, бо багато чого мусило статися, щоб вони могли дозволити собі пожаліти пана, щоб могли дозволити собі таку розкіш — жаль до пана дідича.

VI

Міхал Топорний повертався зі спорожнілого панського палацу з вагомим доводом, що збулися вчителеві слова, а також з новими тривогами, з новими догадками, уявленнями й ваганнями. Той день почався для

нього незабгаєнною сценою в малому покійчику палацу, і це був очікуваний, потрібний йому довід; але кінчався той день бентежними думками, які марно силкувалися зазирнути в майбутнє.

Байдужа й розумна природа, знову звільнена від гучних пострілів і фронтового стуготіння, прощалася з днем звичним, незмінним способом: тим самим криком нічних птахів, тим самим виглядом мертвих берегів великої ріки й тим самим монолітним, темним масивом гори-каменоломні.

Учителя того дня в селі не було, — він поїхав до міста у важливих справах, — отож Міхал сидів сам під хатою й дивився у вечірню темряву; він схилив голову на долоні й весь час намагався проникнути поглядом за мур майбутнього, але міг добачити тільки те, що діялося тепер, — міг добачити, як село, скоряючись звичному розпорядкові дня й ночі, готується до тривожного сну.

Другого дня вчитель повернувся до села, і почали ділити панську землю; розповісти про той день, коли почали ділити землю, значить розповісти передовсім про шаленство найбільшого злидня, симптоми якого з'явилися ще в ту хвилину, коли пан укляк перед ним і поцілував його босі, вимашчені гноем ступні, і яке на повну силу вибухнуло потому, коли дочка привела його на панську землю і в нього задеревіли ноги, і цими затерпкими, задеревілими ногами він почав ступати по ріллі.

Оповідючи про той день, коли наймити й кілька селян пішли ділити панську землю, треба згадати також про те, що Міхал Топорний зрозумів шаленство цього жебрака з притулку, а також, що того дня він подав взірєць небаченої захланності й жадібності до панської землі — цієї даровизни часу.

Коли цей найбільший злидень, ідучи обіч дочки, ставив своїй водночас немовби чужій йому ноги на панську землю, то вже тоді можна було помітити, що шаленство почало входити в його широко розплющені, налиті кров'ю очі, підступати до горла й роззявлених вуст, до всього обличчя; а коли один із наймитів підійшов до нього й сказав: «Можеш брати собі землі скільки хочеш», — воно вибухнуло на повну силу. Спершу жебрак почав кружляти по полю, роблячи щораз менші кола, і з горла йому виривався якийсь голос, якесь невиразне муркотіння, а потім озвався дивний, спрямований у порожнечу сміх, який свідчив про те, що цього жебрака вже охопило справжнє божевілья й що в нього ввійшло вже те блаженство, яке відчувають тільки шаленці.

Ті, що прийшли ділити панську землю й тримали в руках кілочку для палькування

на ній нових ділянок, відступили за її межу і, стоячи на селянських нивах, дивилися на старого шаленця, на його охоплену розпачем дочку, а також на Міхала Топорного та вчителя, які zostалися коло збожеволілого.

Міхал гукав наймитам і селянам, щоб вони вернулися на панське поле, і казав їм, що шаленство старого можна зрозуміти, бо цей жебрак ніколи не мав своєї землі й без землі постарівся; а потім він узяв до рук кілочку й почав палькувати, прилучати до свого поля шмат найкращої панської ріллі, і того дня тільки він один на ціле село взяв собі поміщицької землі.

Того дня тільки тих четверо людей затрималися на панському полі — старий божевільний, його дочка, яка не могла покинути його, Міхал Топорний і вчитель.

Але треба розповісти до кінця про те, що коїлося з божевільним, бо справа не скінчилася його тривалим, шаленим танком. Цей старий жебрак незабаром зупинився, і в нього був такий вигляд, немовби до нього знову повертався розум; бо, застигши на місці, він показав пальцем на голу землю навколо себе й кілька разів тихо запитав: «Це моє, це моє і це моє?» Міхал Топорний відказав йому: «Так, це твоє». Після цього почався новий, ще страшніший напад божевілья, власне, шаленого блаженства.

Після тієї Міхалової відповіді: «Так, це твоє», — божевільний ліг на голу землю й почав качатися, як тварина, і гребти її руками, а потім брав у пригорщі й пхав собі в рот, вимастивши все обличчя; він жер землю, мов кабан.

Його дочка, Міхал і вчитель змушені були силоміць припинити те божевільне качання старого по полю, ту брудну купіль у вогкій від дощу землі й відвести його додому; але селом цей обліплений землею, немов видобутий з її надр чоловік, немов істота, що живе в підземному царстві, йшов уже спокійно.

Люди поховалися за тини, за хати, повітки й стодоли і крадькома дивилися на ту вивалюну в землі істоту, що йшла хиткою ходою до притулку при попівстві в супроводі трьох осіб; люди боялися кари, бо вони вважали карою неспроможність старого прийняти дар часу, ту неспроможність, котру зрозуміли поки що і висловили тільки дві душі в селі — вчитель і його учень Міхал. Власне, інші теж зрозуміли, але воліли цього не казати, бо поки що воліли боятися кари, і цей страх усе ще був для них ближчим.

Неподалік від притулку в жебрака почався новий напад шаленства, і його довелося

зв'язати шнурами і так, зв'язаного, скримцьованого, покласти в невеличкому садку.

Люди почали крадькома заходити до саду, проте не наважувалися глянути в застигли, широко розплющені очі причинного, які бачили перед собою тільки одне — землю.

Але Міхал дивився в ці безумні очі й мокрою ганчіркою змивав болото старому з обличчя; потім він зостався коло божевільного сам, бо люди порозходилися, а дочка пішла шукати воза, щоб завтра вранці відвезти батька до лікарні. Він сидів біля божевільного й клав йому на чоло долоню, щоб переконатися, чи є в нього гарячка; а божевільний, який утратив уже відчуття часу й перестав розуміти, що було вчора, що є сьогодні й що буде завтра, тобто до нього прийшло щастя божевільних, для кого час — це завжди одна хвилинка, яка наново відроджується; цей божевільний жебрак, для кого час тоді в саду був тільки зелені дерев і більше нічим, спокійно лежав, коли Міхал вогкою ганчіркою витирив йому обличчя, руки й тримав долоню на його чолі.

Товариші, які промовляли над відкритою могилою директора Міхала Топорного, не знали цих подробиць, бо не могли знати, і бгали його життя в гарні, загальні фрази на зразок: «Небіжчик був піонером нових реформ у своєму селі, поки хист і сильна воля не привели його на іншу, важливішу й складнішу ділянку праці».

Отже, ця фраза охоплює і Міхалове перебування протягом майже цілої ночі сам на сам із мовчазним божевільним, і всі його думки в той час, коли він придивлявся до нього, коли жаль, що сповнював його, і вигляд цього вимашченого в болоті лица жебрака підготовляли його до подальшого життя, до ролі месника за кривду цього збожевोलілого та інших.

Ця зграбна, загальна фраза, яку промовці багато разів повторювали на похороні, повинна також охоплювати поїздку Міхала Топорного до міста на іспити після ночі, проведеної біля божевільного, якому пізніше попустили шнури, щоб йому легше було дихати.

Ніч була тиха, здавалося, що вщух навіть вітер, який віяв із поля в село, і тому божевільного довго не вносили до кімнати, бо хотіли, щоб холод тихої ночі заспокоїв його. Дочка божевільного, яка час від часу виходила в сад, ставала віддалік під яблуною, і з її тихих зітхань, схожих на постогнування заснулої собаки, можна було здогадатися, що вона плаче. Збожеволілий лежав навзніч і мовчав, але очі в нього

були весь час розплющені, він дивився вгору, поблискуючи в темряві білками.

Ніч минала в мовчанці, і в цьому малому садку, крім тихого плачу дівчини й часом якогось шелесту та пуску пожираного птаха, чуно було тільки дихання божевільного, глибоке дихання, яке напинало шнури, що ними він був зв'язаний; і знову треба було попускати їх, щоб йому легше дихалося й щоб він міг ворухнути руками.

Міхал хотів, щоби божевільний заговорив, але той мовчав; з його великих очей теж нічого не можна було вчитати, і він уже до кінця свого життя не вимовив жодного слова, а тільки всміхався адресованою собі усмішкою, як людина, сповнена почуттям власної гордості, й ні Міхал, ні хтось інший так і не довідалися, про що думають божевільні.

Але можна сказати, що тоді, в тому малому садку було двоє щасливців — цей божевільний, який зрештою перестав помічати плин часу, і Міхал Топорний, перед яким виразніше, ніж досі, постало його дальше життя. Бо доля цього мовчазного божевільного мусила багато чого навчити його й дати багато порад на другу половину життя; тому зі спомином про ту ніч у садку, як із добрим напученням, пішов він у дальше життя, котре мало бути своєрідною помстою за кривди минулих поколінь, але стало життям неспокійним і складним, життям, яке домагалося співчуття й зрозуміння, а наприкінці, може, й навіть жалю, отож про помсту можна, мабуть, говорити, думаючи про життя сина, власне, синів Міхала Топорного.

Посеред ночі божевільного перенесли до кімнати в притулку, а вранці Міхал допоміг цього наново зв'язаного шнурами шаленця покласти на соломі в васяг воза й цим самим возом разом із хворим, його донькою та вчителем поїхав до міста; в місті Міхал пішов на іспити, а божевільного понесли до лікарні; тобто перший пішов, як це звичайно в таких випадках кажуть з непотрібним пафосом, по нове життя, а другий — по смерть; бо жебрак за кілька днів помер у лікарні, мов той рокований колишнім часом на те, аби ніщо не змінило його кривди, аби навіть те, що пан дідиць поцілував його брудні ноги, не могло покласти край цій кривді, аби ця кривда тривала до кінця його життя.

За це він лишився в пам'яті цілого села, бо своїм шаленством заслужив собі цю пам'ять; але найдовше він, мабуть, залишився в пам'яті Міхала Топорного, котрий у пізніші роки свого життя часто згадував про нього.

Ця зграбна, загальна фраза промовців на кладовищі повинна вмщати в собі й те, як Міхал по дорозі до міста на хвилинку зіско-

чив з воза, побіг на панське поле й пересунув кілочки з тієї ділянки, яку вчора перший на ціле село і єдиний у той день приточив до своєї ниви; він пересунув ці кілочки далі, бо хотів збільшити свою ділянку і взяти ще шмат поля, бо цей захланний, ненаситний селянин раптом подумав, що взяв замало.

Якийсь час ніхто, крім Міхала, навіть ногою не ступав на панське поле, хоч ця добра земля не давала спокою всьому селу. Але відвага мусила прийти до людей, бо ця добра земля чекала на них і її можна було брати; ця відвага мусила прийти до них, і страх уже не годен був зв'язувати людям ноги, бо земля весь час чекала й весь час стелилася їм перед очима рівним, родючим обширом. Ця земля була предобра і весь час муляла очі, і весь час нагадувала про себе, і ніякий страх не годен був уже стримати кроків, які почали звертати в її бік.

Добра земля, яку можна взяти, сниться людям ночами, й ночі тоді стають страшні, і до землі треба простягти руки. Її ще не можна взяти, але люди вже ходять по ній в своїй уяві й сіють, і орють, і відчувають її пухкість під ногами, хоч іще й не ступили на неї.

Хлібороб добру землю любить дужче, аніж дружину й сина, і хоче на ній напрацюватися; і тому трохи згодом село взяло панську землю, хоч ніхто його до цього не змушував, бо мусило взяти. Люди вийшли брати добру землю, що чекала на них, стали по краях родючих ланів і дивилися на великий шмат доброї ріллі, а потім зайшли на цю землю й розбіглися по ній, мов голодна худоба, і поділили її між собою.

Однак пізніше комусь із тих, хто взяв панську землю, могло здатися, що коли він зостався сам на цьому полі, страх, притлумлений тягарем жадоби, яку треба зрозуміти й вибачити, видобувся раптом на поверхню й заявив про себе — той страх-кривда, коріння якого сягало в минуле; і селянин у цьому страху-кривді почав пригадувати своє минуле й подумав, що вчинив нечесно й надто сміливо, ступнувши на ці розлогі поля й віддалившись од свого обійстя; і, пригадуючи своє життя, настраханий, гризений докорами сумління чи все ще не звільнившись до кінця від кривди, він почав шукати заспокоєння й опори в роздумах і почав будити та волати о поміч своїх померлих кривняків.

Але поле було родюче й рівне, і гарно родило, отож йому були потрібні не померлі, а живі й сильні люди.

В фразі, сказаній ораторами над розкритим і вимовленою могилою директора Міхала попорно і в тій загальній фразі, в якій ішлося про заслуги небіжчика під час про-

ведення в селі реформ і про його пізніший перехід на складнішу ділянку праці, — мала б бути й згадка про приїзд на порожній міський ринок дивної четвірки людей; один із них був тридцятилітній кандидат на іспит на атестат зрілості, кандидат, який цілу ніч, мов той доглядач хворих, з доброї волі просидів біля виваленого в болоті божевільного; а другий у тій четвірці був сам цей мовчазний божевільний, що жер учора землю, як кабан, а сьогодні, зв'язаний шнурами й, мов худобина, кинутий у васаг воза, приїхав до лікарні. Третьою в тій четвірці людей, які селянським возом в'їхали на порожній міський ринок, була молода дівчина, дочка збожеволілого, яка сиділа на солomé біля батька й раз по раз підносила руки до почервонілих очей; четвертим на тому селянському возі був дрібненький, рудавий учитель, який керував багатьма справами й думками багатьох людей у цій одноманітній долині, що простяглася між великою рікою й горою каменоломні, а зараз в'їхав на міський ринок із цими людьми — плодами своєї діяльності й своєї відваги.

Іспит Міхал складав у тій самій гімназії, з якої його забрано кільканадцятилітнім хлопчаком, коли дядько Алоїс перестав присилати з Франції гроші. Після іспиту він знову повернувся до рідної оселі, й розпочався новий період у його житті, про який можна сказати тільки те, що це був період його поступового віддалення од дружини Марії, поїздок до міста й повертань до села.

Частина друга

Ким ти був і ким еси зараз, куди їдеш, звідки вертаєш і куди знов їдеш?

Як ти попросився зі своєю дружиною Марією і як із нею привітаєшся і що ти думаєш про свого сина? Як ти мислиш собі свого сина, коли думаєш про нього як про дорослого?

Як вони дивилися на тебе, коли ти йшов із дому й відвертався од них? Про що могла думати твоя дружина Марія, котру ти взяв на загад різних безжальних дрібниць, коли вона, спокійна й замислена, дивилася в твій бік і навіть ступнула кілька кроків за тобою, але спинилася біля тину й дивилася, як ти їдеш геть?

А твій п'ятилітній син, що він тоді думав? Як вони себе почували, довго дивлячись тобі

вслід, аж поки ти не шез їм за вербами з очей? Що з ними діялося, коли ти сідав у поїзд, і що з ними діялося тоді, коли вони дивилися на тин, на віз, на хату й на все те, що їх оточувало, і як вони провели ту першу ніч, коли ти поїхав од них?

Яке буде твоє дальше життя, Міхале Топорний, і чи все вже втовкмачив тобі в голову твій учитель, і чи тобі вистачить цього, і як тобі буде в політехнічному інституті в великому місті, якщо тебе туди приймуть, і як тебе зустрине це велике місто?

Що ти зробиш з дружиною і сином, і чи зможе дядько Міколай замінити тебе в господарстві, яке значно збільшилося, бо ти прихопив добрячий шмат панського поля? Першого ж дня ти взяв чимало, але назавтра подумав, що треба взяти більше, й іще взяв собі землі, і тепер твої ниви тягнуться аж до рову, в який стікає з піль вода.

Чи справді йдеш ти в правильному напрямку й чи це той напрямок, про який ти думав у малому садку, пильнуючи того вже покійного нині, а тоді зв'язаного шнурками й виваленого в болоті шаленця?

Чи дав ти всьому належний лад, коли їхав із села, і чи вивезуть там без тебе гній, чи посіють і зберуть урожай і чи не подушать знову льоха поросят, і чи щасливо отелиться корова?

Чому велике місто так холодно зустріло тебе тільки цим безперервним, безглуздим рухом — і більш нічим? Про що ти думав, коли довгими вулицями, якими люди весь час кудись поспішають, — а на обличчях у них сліди несповнених задумів і планів, — йшов до політехнічного інституту? Чи подумав ти тоді, що людину інколи називають «забродою», бо про людей кажуть усіляко й усіляко називають їх — і чи настрахало це тебе, чи розгнівався ти за це на них, знаючи, що почалася епоха заброд, що заброди мають на все право й що тепер такі почувуються на силі?

Як ти ставився тоді до заброд? Чи знав ти, як повинен заброда використовувати свою силу й свої права й чи знав ти це тому, що той дрібненький, рудавий, той самовідданий і розумний чоловік був твоїм учителем?

Як ти тоді ставився до своїх близьких, живих і мертвих, — до своєї дружини Марії й свого сина Сташека, і вчителя, який випхав тебе із села, а сам не хотів із нього нікуди їхати, і до небіжчика жebraка, що в нападі шаленства їв землю, мов хліб, бо ця земля, мов хліб, смакувала йому?

Чи відчув ти себе трохи самотнім у тому міському тлумі, втративши все те, що досі було для тебе таке звичне, всі ті дрібниці, які оточували тебе і які були твоєю опорою, і чи почав ти вже здогадуватися, що коли захочеш просуватися вперед, то змушений

будеш зоставити позаду багато речей, і що вже перший твій крок уперед віддалив тебе від багатьох близьких тобі речей, на які ти міг досі спертися?

Чи передчував ти вже тоді, що, коли почнеш підійматися високо угору, все, зоставлене позаду, віддалиться ще дужче, що в кінці ти будеш сам, і багато речей та думок мушиш залишити за собою, і багато чого тобі забракне, навіть хоча б обіч тебе й були зичливі люди?

І чи розрізняв ти вже тоді як слід, що можна залишити й чого лишати не вільно, а треба забрати й нести з собою, навіть коли б підіймався ти хтозна-як високо?

Про що ти думав, коли професор політехнічного інституту доброзичливо всміхався тобі і навмисно ставив тобі легкі запитання на іспиті й навіть цікавився, звідкіля ти родом і що досі робив?

Чи ту усмішку й доброзичливість професора, той полегшений іспит ти сприйняв так само, як і подаровану панську землю?

Що хотів тобі сказати той молодик, якого ти стрів у політехнічному інституті і з яким по іспиті сидів на лаві в парку? Що він хотів сказати словами: «Такі, як ти і я, посунуть тепер до міст», а потім, хвилю помовчавши, знову озвався: «Перш за все ми мусимо надолужити, одібрати те, що в нас було забрано, й скуштувати того, що нам досі було заборононо». А за хвилину знову мовив: «Всі сили — на повернення забраного, розумієш, абсолютно всі».

Які думки викликали в тебе слова того молодика? Чи вже тоді подумав ти про те, що треба дбати тільки про себе? І якщо ти так подумав, то чи порівняв цю думку з тим, про що тобі казав учитель під час таємного навчання, зі своїми давніми думками, а також із думками в ту ніч, коли ти сидів коло божевільного, яким ти не гидував і якому витирав з обличчя землю, змішану зі слиною?

І як було тоді, коли ти вперше повернувся додому, склавши вступний іспит до політехнічного інституту, коли ти ще здалеку побачив, що твоя дружина Марія має ноги в цебрику, який стояв біля криниці, і ти здогадався, що ноги її були по коліна в болоті, й вона зараз хутенько має їх, бо вздріла тебе на дорозі; про що ти тоді подумав, студенте першого курсу політехнічного інституту, Міхале Топорний? Чи подумав ти, що вона має ноги, що квапиться швиденько вмити їх, що від поспіху й радості аж танцює в цебрику, і має ноги тому, що хоче причепуритися до тебе?

Чи подумав ти, Міхале, що те миття брудних ніг у брудній воді в цебрику, який завжди стоїть біля криниці, було своєрідним чепурінням жінки, котра збирається на якусь

офіційну зустріч, де панує товариська атмосфера й легко помітити, коли щось не так? Чи зарахував ти те квапливе миття ніг до чепуріння винахідливих і хитрих жінок і чи здогадався, що Марія, миючи ноги, теж хотіла бути винахідливою, і чи зворушило тебе це?

І як воно було тоді, під час того твого першого приїзду до села, коли відстань між вами зменшувалася, бо ти весь час наближався до свого дому, і що ти відчував, коли Марія вийшла тобі назустріч, коли ти сперся руками на хвіртку, ви всміхнулися одне одному й обмінялися першими словами?

Чи треба було тобі зробити над собою зусилля, щоб усміхнутися й заговорити до неї?

Якими видалися тобі хата, стодола, хлів, плуг і віз та інші господарські знаряддя і яка була перша твоя ніч у рідних стінах, коли ти повернувся з великого міста студентом політехнічного інституту?

Що мало означати те, що другого дня після свого повернення з міста ти гарячково заходився працювати в полі й на подвір'ї, що обійшов свої ниви, жадібно до всього придивляючись? Що мала означати твоя заповідність на жнивах того літа перед початком першого року навчання в інституті? Може, те, що ти хотів усе добути й нічого не втратити, усе добути й нічого не прогавити, і чи здавав ти собі справу, що це неможливо?

Як минув перший рік твого навчання у великому місті, що його ти розпочав після гарячих жнив, коли просто від коси й плуга, зі шкарубкими руками й ще, здавалося, зігнутий від тягара праці ти опинився в аудиторіях політехнічного інституту та в кімнаті студентського гуртожитку і взяв до рук конспекти й книжки?

Що було, коли один твій товариш, набагато молодший за тебе, такий веселий, рожевощокій парубчак-жартун, сказав, що тобі пізно вже братися за науку, що він не знає, як вона тобі піде, й що сумнівається, чи дсбре вона тобі піде?..

Перед тим багато хто казав тобі, що почалася доба тих, хто запізнився, епоха опізнених, епоха заброд, але ти найкраще затямив собі слова того рожевощокого, усміхненого парубка, що не опізнився й не був забродою, що не мав ні поля, ні жінки, ні сина, а тільки зошити, книжки й час від часу якусь молоду, теж рожевощокую дівчину; невідомо було, де він зберігся такий рожевощокій — можливо, в якомусь застумі...

Після тих слів рожевощокого юнака ти провів безсонну ніч, бо вона мусила бути безсонна, бо так уже складалося, що ти, Міхале Топорний, у безсонні ночі відповідав на багато думок і на багато слів, і легко роз-

дивлявся навколо себе вночі, й бачив уночі краще, аніж удень; ніч мусила бути безсонна, і свій нахмурений лоб з непокірним чубом ти мусив схилити над книжкою, а босі ноги — занурити в миску з холодною водою, бо ти мусив боронитися від сну, аби прочитати стільки, скільки загадав собі після того, що почув від жартуна.

Було вже пізно, двоє твоїх товаришів давно вже спали, а ти все ще сидів над книжкою, бо мусив дати відповідь тому жовторотому товаришеві, який так рожево розцвів у якомусь маленькому, затишному городці.

В книжці були слова, дужки, різні числа, нагороджені над лініями, числа, що спадали з ліній і насилу трималися на них, числа, підперті лініями, й числа, що несли на собі тягар лінії, близькі й водночас даленіючі й щораз більші, величезні, такі великі, як дерева й дороги на обширі між великою рікою і горою каменоломні; а книжка і стіл були мов той обшир, укритий почорнілою землею, хатами, могилами, в яких лежать померлі, гноїщами, в яких потоплено неживих поросят; Марія бреде через ці в'язкі гноїща, тягне за собою сина, іти їм щораз важче, ноги їхні грузнуть, щораз глибше занурюються в гній, який за хвилину знову стає схожий на гладенький стіл у студентському гуртожитку й сторінку з підручника, яку, одначе, треба прочитати, щоб відповісти тому рожевощокому чваньку.

І ти набивав собі голову тими числами, дужками й тим, що вони означають, і не дбав, що вже пізня ніч; і знову півкруглий диск світла на столі почав бліднути й розширюватися, щораз розширюватися, аж поки разом зі столом не обернувся на блідий, млиний обшир між великою рікою і горою каменоломні.

Цей обшир, укритий великими пухирями туману, постав перед тобою, і гігантський божевільний жебрак розпочав на ньому свій шалений танок; він бігав по ньому, весело підстрибуючи, щезаючи в тумані й виринаючи з нього, щохвилини вибухаючи голосним сміхом. Ти добре бачив цього божевільного, бачив його лице, якого торкався своєю долонею, і чекав, що він заговорить, але він без упину танцював і без упину пирскав сміхом; зрідка він уривав сміх і замислювався, немовби збирався щось сказати; але замість слів ти чув його сміх, що, здавалося, лунав за вікном, щораз дзвінкший сміх, сміх, який дедалі більше скидався на дзвін, уже сливе ідентичний із дзенькотом трамвая; зрештою він змінився на дзенькіт трамвая, і вже немає сміху, є тільки дзенькіт трамвая, що гуркотить повз вікна студентського гуртожитку, надворі вже розвиднилося, і вже прокидається місто, вже день.

Можна б іще лягти, але, мабуть, не варто,

треба вдягтися і вийти надвір; вулицями вже снують люди, кудись поспішають, вони якісь байдужі й не звертають на тебе уваги, не знають, що ти цілу ніч просидів над книжкою, бо той рожевий юнак, той жартун сказав, що ти опізнився.

В парку холодно й свіжо, на асфальті алей лежить багато комашні, яку вчора побив дощ, бо вона не змогла втекти у траву; на сьогодні досить уже прогулюватися, час повертатися до гуртожитку.

Вдень були лекції, конспекти, розмови з товаришами, вдень була втома й те місто, яке не знає жалю до стомлених і вражає своїм поспіхом та байдужністю.

Вранці професор виводив якусь складну формулу і всю дошку змережав числами, а ти переписував їх собі в зошит.

Що ти зробиш з дружиною Марією і сином Шашеком?

Професор безперервно писав, підсунув угору списану дошку й почав писати на другій, бо йому треба було багато місця для обчислення дії складної машини.

Як зараз на березі ріки й чи є там ще малі човни, чи з'єдналася ріка вузькими каналами зі ставками біля валу й чи найшло туди багато риби; як кущиться пшениця й чи загоїлася вже в корови ратиця, чи ще кульгає вона?

Професор, фахівець із машинобудування, заповнював числами другу дошку й для кращого витлумачення рисував перерізи окремих деталей машин і закликав студентів до уваги, бо тоді вони швидше зрозуміють їх складну дію.

Як тепер на малім вигоні, який загув, коли наблизився фронт, де можна було лягти на живіт і думати про се й те або погомоніти з селянами про нинішнє дивне життя й про далекі краї та війни?

Професор з дедалі більшим запалом писав на дошці числа й рисував перерізи машин, і чисел, які ти хотів старанно записати в зошит, весь час більшало.

Яка зараз трава на березі канави, що перетинає поля і що в ній можна змочити руки, коли душно?

Професор мережав дошку новими числами й новими знаками, і їх дедалі більшало, бо машину треба було показати повністю, й на дошці мусило бути все, бо в машині нічого не має хибувати, коли вона виїжджає в світ, коли двигить, запущена в рух людськими руками; тому професор не міг пропустити жодної, навіть найменшої цифри, бо студенти могли б не зрозуміти принципу дії машини.

І що зробили з похиленою вербою, яка росла край путівця, з тією вербою, що здирала сіно й снопи з возів, що її весь час хтось ламав і що весь час знову відроста-

ла — навіть блискавки її не могли спалити, а тільки зісковзували по ній на землю?

Професор стомлено сів, бо це пояснення й це закликання студентів до уваги забрало йому багато сили; він сидів і важко дихав, але всі знали, що за хвилю він знов піде до дошки й знов мережатиме її числами, рисуватиме перерізи машин.

Чи росте ще в полі, неподалік від луки, той малий кущ, де кублилася пташва й де іноді навесні здичавілий кіт хапав закоханого птаха й душив його в своїй пашеці, і за мить кіт і тільки кіт, більш ніхто, — може, ще якийсь робак, — чув трепет крилець і хрускіт трощених кісток та бачив маленьку краплину пташиної крові, яка падала на тонке віття куща?

Після занять ти мав іти спати, бо цілу ніч просидів над підручником, але ти не спав, бо тебе вмовили, аби ти пішов униз, до читальні на лекцію: якийсь молодик казав, що життя нині треба будувати з новими людьми; ти зрозумів, що йдеться про таких, як ти, що таким, як ти, дається все й що вони можуть досягти всього, бо ліквідовано перешкоди, а якщо вони десь іще лишилися, то їх треба швидко ліквідувати.

Вдруге Міхал Топорний, студент механічного факультету політехнічного інституту, приїхав до рідного села взимку, коли вся долина між великою рікою і горою каменоломні була вкрита снігом, на якому легко було розпізнати сліди звірят, а ще легше — сліди їхньої боротьби й смерті, бо кров на снігу видно краще, ніж щось інше.

Білі й пустинні були тоді поля, тільки часом ними важко брів якийсь перехожий, часом пролітав якийсь птах, а часом вони були зовсім пустинні, і здавалося, що над ними немає навіть повітря; а часом, коли світило сонце, вгорі носилися дрібні білі іскри, й тоді здавалося, що вкриті снігом поля паляють.

Міхал ходив по цьому білому савану, й хоч земля лежала під грубою, рівною верствою снігу, він добре розрізняв межі свого колишнього й нового поля, наче вони були чітко визначені в повітрі. Міхал ішов далеко в поле; він знав, що було недавно в цих ямках на снігу, знав, що тут сиділа куріпка, а тут заєць, а он там — лис, знав, що в цій заглибині довго вирішувалися долі в боротьбі й довго не було відомо, хто перемаже, а хто зазнає поразки; вистачало, можливо, якогось маленького руху, на міліметр висунутого пазура, повороту тіла або пильного пог-

ляду, щоб перед одним замкнувся, а перед другим відкрився світ.

Міхал упізнавав це з кількості крові на снігу, з кількості й кольору пір'я та шерсті й з кількості стоптаного в герці снігу.

Він зайшов далеко, аж на середину поля, і багато перемог та поразок, і багато смертей нарахував на снігу, бо білий, чистий сніг усе виказував, бо в цій зовні тихій і пустинній долині було аж тісно від безлічі цих перемог і поразок.

Міхал зупинився посеред поля — низький тин його садиби ледве мрів у даліні, він бачив, що за тиною стояла Марія, його дружина, стояла, загорнена в дві товсті хустки, й виглядала його, бо хотіла з ним поговорити, щоб до чогось домовитись і принаймні здалеку побачити своє майбутнє, і принаймні в загальних рисах довідатись, як буде тоді, коли він закінчить свій інститут; щоб уже тепер можна було більш-менш уявити собі майбутнє життя й приготуватися до нього, і дивитися туди, куди слід, щоб знати вже, що станеться з тими хустками й цідилком, з котом і собакою, і що буде з сином Сташеком і взагалі з усім; вона хотіла принаймні в загальних рисах довідатись про те, що буде потім, аби знати, як їй дивитися на сусідів і як ступати, коли вона йде селом, як дивитися на берези, що ростуть по краях маленького сільського цвинтаря — чи як на дерева свого цвинтаря, чи як на дерева, що їх не буде на її цвинтарі; отож вона хоче все це з'ясувати, погодити й зрозуміти, що й до чого, як одягати Сташека і як нести їсти свинням — чи так, як малося б носити завжди, до самісінької смерті, чи так, як малося б носити ще якихось три-чотири роки.

Вона хотіла б також знати, що станеться з землею, з цією доброю землею, з цим великим полем, яке так гарно родить, з полем, яке вони недавно взяли й ще не натішилися ним, і ще не освоїлися з ним, бо ще приручають його й призивають до себе, і ще трохи побоюються його. Їм треба поговорити, щоб знати, хто зостанеться на цьому полі, а хто поїде до міста.

Міхал, його дружина Марія, їхній син Сташек і земля — єдине ціле, і з якого боку ти б не підійшов до цієї єдності й не пробував її розірвати, їй болітиме, й будуть сльози, і болю не минути.

Якщо ти, Міхале Топорний, поїдеш до великого міста й залишишся там, а твоя дружина Марія і твій син Сташек зостануться на землі, болю вам не минути, і хтось із вашої четвірки сумуватиме, і може бути так, що хтось стоятиме біля тину або в полі з почервонілими од сліз очима й світ у них набере туманної, одноманітної барви; і може бути

так, що хтось у місті на гомінкій вулиці не бачитиме доволішнього руху і з гіркотою подумає, що в доброті, виявленій забродам, є жорстокість, і він сумуватиме; а може бути й так, що дитина здивовано гляне на свого батька й матір і посмутніє.

Якщо ти, Міхале Топорний, візьмеш сина, і ви обидва поїдете до міста, а в селі зостанеться Марія, болю вам теж не минути, і хтось із вашої четвірки буде сумувати.

І якщо ти, Міхале, і твоя дружина Марія, і твій син Сташек, якщо ви втріох поїдете до міста, а одне зі своєї четвірки — зі свого єдиного цілого покинете тут, себто якщо ви покинете землю, то болю й відчаю вам теж не минути, бо землю не кидають без мук, і ніхто ніколи не покинув своєї землі й не пішов од неї з легким серцем. Можна пробувати, можна різними способами пробувати, але тобі не вдається покинути землю й уникнути болю.

Міхал Топорний, його дружина Марія, їхній син Сташек і земля — це єдність, і з якого боку ти не хотів би порушити цей моноліт і створити з нього три або дві окремі єдності — завжди хтось страждатиме.

Але якщо настане такий день, коли ця єдність буде зруйновано, — а цей день невблаганно наближається, бо ж ми знаємо життя й долю Міхала Топорного, — то це зробить велике кохання й велика ненависть. День цей наближається, та перш ніж він настане, у тебе виникне багато ідей і багато надій, які потім рухнуть, мов невдало збудований будинок, і тоді знову почнуть народжуватися нові думки й нові надії, які по якомусь часі знову заваляться, як другий невдало збудований будинок, щоб дати місце новим надіям, котрі проіснують довше.

Під час зимових відвідин села, коли стільки треба було з'ясувати й стільки треба було обміркувати, але, по суті, нічого не було обмірковано й нічого не було з'ясовано, не сталося нічого нового; Міхал придивлявся до поля, вкритого снігом, і придивлявся до Марії в двох хустках і в сірйачині, Марії в чоботях з халявами, Марії, що в цьому зимовому вбранні більше скидалася на сільську жінку, аніж улітку, здивованої Марії, яка не могла збагнути всього того раптового й незрозумілого, смутної Марії.

Ви нічого не з'ясували, бо коли постає запитання, що буде з землею, то нічого остаточно не вдається з'ясувати й не можна сказати: «З цим покінчено, а це будемо починати»; бо земля не дозволяє ні щось кінчати, ні щось починати, бо землі ти не позбудешся, хоч і поїдеш від неї. Вона існуватиме в тобі, хоч ти не матимеш уже поля й не оратимеш, і не дивитимешся на поле, спершись на паркан у саду; ти носитимеш його в собі й відчуватимеш на своєму горлі

диток гострих, холодних штахетин, хоч і не стоятимеш біля паркана; бо тобі присуджено постійно відчувати землю, і якщо ти намагатимешся її зненавидіти, то це почуття ще дужче зміцніє, хоч ти й думатимеш інакше.

Під час зимових канікул Міхал Топорний нічого остаточно не з'ясував — він тільки придивлявся до свого кількالكітнього сина Сташека, цього свого мужицького сина в чоботях, який катався на підківках, цієї своєї сільської дитини, дитини мужика, звичайної дитини мужика й незвичайної дитини студента, а може, дитини незвичайного мужика й незвичайного студента.

Коли після зимових канікул, після того щоденного уявного з'ясування, — насправді нічого не було з'ясовано, — він повертався до міста і їхав возом до станції, перед його очима пропливали знайомі картини; село й долина zostалися позаду, залишилися позаду й люди, серед яких він жив. По дорозі він зустрів учителя, вони трохи погомоніли, і Міхал усміхнувся йому, аби показати, що він щасливий; та була хвилина, коли він уперше нещиро повівся з цією людиною. Згодом це повториться ще багато разів, і настане навіть така хвилина, коли вони будуть обопільно здивовані й розмовлятимуть між собою піднесеним тоном, і поводитимуться під час розмови, і дивитимуться так, як люди, що перестали один одного поважати.

III

Міхал Топорний і далі розривався між селом і містом, і далі існувала потреба вирішити все й з'ясувати, і далі все лишалося невирішене і нез'ясоване, бо не дозволяла земля.

Настало літо, і Міхал, повертаючись до села, знову з вікна поїзда зобачив почорнілі хати, що утопали в зелені.

Знову були жнива; довгі жилаві руки Марії, Міхалової дружини, знову заглиблювалися в збіжжя й жали його, кров і далі намагалася вискочити з її жил на шиї, і можна сказати, що цій крові, яка прагнула будь-що розірвати жили, вдалося зробити їх грубшими; і далі студент був косарем, а малий Сташек далі був сільським хлопчаком, який шукає пташині гнізда; одноманітність цього поділу життя між селом і містом тривала й далі і мала тривати аж до тієї хвилини, коли студент третього курсу політехнічного інституту зайде до студентської читальні, щоб обміркувати план дальшого свого життя й життя своєї родини, — маючи перед очима широкі картини міста й села, що на-

пливають одна на одну, — а вийде з відчуттям незазваної досі радості й невідомою досі тривогою, що потім, розрісшись, багато чого вирішать у його житті в згоді з жорстокими правами любові.

В цій студентській читальні, де панувала атмосфера поважної, а може, й трохи навіть сумної працьовитості, Міхал Топорний зазнався зі своєю майбутньою другю дружиною, Веславою Яжецькою.

Стоїть вона над його домовиною за звислою кленовою гіллею, бо ця звисла гілля високого дерева на кладовищі розділила цих двох жінок, цих двох дружин директора Міхала Топорного, які пильно дивляться одна на одну, бо досі не були між собою знайомі й не перекинулися жодним словом.

Не сказали вони одна одній нічого й тоді, коли після промов домовину опустили в могилу й мулярі накрили її важкою кам'яною плитою, і люди, що, здавалось, були настроєні по-філософському й розуміли тлінність життя, а по суті, не годні були приховати своєї внутрішньої радості існування, пішли геть, і на всипаній жорствою довгій алеї кладовища бадьоро лунали їхні кроки; кілька душ, і серед них ці дві жінки, наблизилися до могили і якийсь час іще постояли біля неї; тепер їм уже ніщо не вадило дивитися одна на одну, вони могли плюнути одна одній у коси; але вони цього не зробили, віддавши перевагу мовчанці, яка містить у собі й прокльони, і пробачення, і розуміння.

Нічого не сказали одна одній ці дві жінки й тоді, коли разом з іншими пішли від замурованої вже могили; якусь хвилю вони йшли поруч і майже торкалися одна одної ліктями.

Але навіть тоді, коли вони опинилися так близько одна від одної, жодна з них не прохопилася ані словечком, не закляла, роблячи цим самим ласку померлому або, може, ласку своїм дітям, що мали здійснити мрію, яка, може бути, засяяла перед їхнім батьком, Міхалом Топорним, коли вже шальку його життя переважила шалька смерті й коли вже, можливо, — напевно цього ніхто не відає, — він шукав свою смерть біля скелястої кручі.

А почав ти зживатися з цією мрією, — не знаючи, що тебе жде, — з тієї хвилини, коли в студентській читальні стрів свою майбутню другу дружину, Веславу Яжецьку, і потім, коли ти звідтіль вийшов, а вона там лишилася, і коли, прогулявшись парком та вулицями міста, знову повернувся до читальні; ти не зайшов досередина, а тільки став за великим

вінком і дивився на цю гарну дівчину, що сиділа, заклавши ногу на ногу, й читала якусь книжку.

Того вечора ти, Міхале Топорний, вийшовши зі студентської читальні, йшов, звисивши голову, втупивши очі в брук, неначе шукав якусь загублену річ.

Про що ти тоді думав? Може, в своїй уяві ти вже їхав з цією молодою дівчиною, з якою недавно розмовляв, з тією Веславою Яжецькою, до свого села, й може, підступна уява завела тебе разом з тією гарною міською дівчиною на твоє сільське подвір'я, і може, та уява, що любить жартувати з людиною, перенесла вас обох у самісінький центр твого подвір'я, де, якщо хочеш звідти вийти, ти мусиш, хоч би в тебе були хтозна-які елегантні черевики, пройти тим видовженим пругом землі, укритим кізяками, і промарширувати повз стайню, хлів, свинюшню й собачу буди, і вдихнути смороду, що йде з цих жител тварин; може, зрештою знайшовся б інший вихід, але та твоя підла уява хоче напсувати тобі й підштовхує тебе в бік того пругу землі в піддашші й радить тобі, аби ти пройшов ним разом з цією гарною дівчиною, бо підступна уява любить завдавати людині сорому.

Може, в твоєму житті вже тоді починався той дуже короткий період, коли ти своє мужицтво й те своє мужицьке оточення побачив немовби ще чіткіше, неначе їх освітили рефлектори великого міста, в якому ти зазнаючись з цією гарною, багатою дівчиною, що мешкає в пишному устатованому будинку, і ця дівчина вже під час третьої вашої зустрічі занурила свої делікатні пальці в твою чорну, жорстку чуприну, і ти запитав себе: «Що з тобою діється, Міхале Топорний, сину Вінценти й Агнешки, вродженої Дуда, мужу Марії, вродженої Балай, онуку бабусі Вероніки, батьку замурзаного Сташека?» І ти міг, відчуваючи на своїй голові теплі, м'які, делікатні руки цієї вродливої дівчини, не ворухитися й безтямно дивитися на дерева в міському парку, щоб не заважати уяві, яка вчинила так, що в хвилину, коли ми сподіваємося від тебе чогось зовсім іншого, ти з цією гарною дівчиною опинився на своєму подвір'ї, бо ти, на зло самому собі й немовби навсупір дійсності, завдаєш собі щораз більшого сорому, і цій гарній дівчині, яка бачила село тільки здалеку, показуєш стайню, і кажеш, що в стайні іржуть коні, коли вони здогадуються, що їм несуть вівса або сіна, і що в стайні треба було добити коня, коли його напали кольки й він, качаючись, переламав собі хребет. В думці ти оповідаєш цій дівчині, як зустрічаються очі агонізуючої тварини з людськими і як вона іноді дає ними людині знак добити її.

Все це ти вже оповідаєш цій дівчині, яка

всміхнулася тобі й похвалила тебе, бо ти вже у власних інтересах і немовби всупереч власній волі починаєш танути у власній щирості й довершуєш в уяві випробування цієї щирості, й в уяві постаєш перед цією гарною дівчиною як людина з села, з усім своїм сільським оточенням, і розкриваєш перед нею таємницю мужицького життя, а потім боязко зазираєш у вічі цій дівчині, щоби переконатися, як вона на все те реагує.

А вона безнастанно всміхається тобі й не відає, куди ти зайшов з нею в своїх думках і що ти їй подумки розповів; безнастанно розчісує твоє волосся своїми довгими, розчепіреними пальцями; і те, що вона робить, повинно відкрити тобі очі на самого себе, і ти цю хвилину мусиш довідатися про себе щось більше, ніж знав досі; і це повинно дати тобі певності в собі. Може, якраз це й почало додавати тобі тієї певності, яка згодом прийде до тебе, але ще тоді твоя уява почала зіштовхувати тебе з тих згріків, на які ти став здиратися з допомогою міста, політехнічного інституту, а найбільше, можливо, з допомогою цієї гарної дівчини, яка хотіла мати тебе.

І в думках ти знову проходиш повз цю гарну міську дівчину разом з своїм мужицьким життям, мов з якоюсь провинною, і доходиш до хліву, і кажеш цій молодій дівчині, що в хліві живуть спокійні й мудрі тварини, які ніколи не втрачають спокою й терплячості, за винятком тих хвилин, коли відчувають, винюхують навіть найменший шматочок здохлятини й рогами викопують на болоті цю падаль. Тоді вони стають неспокійні, люті й ревуть, і б'ються між собою, і забувають про свою мудрість та терплячість; але це скоро минає, і до тварин знову вертаються їхня мовчанка і мудрість.

Ти говориш, власне, думаєш про все це і в уяві ставиш усе це перед очима цієї гарної дівчини так, наче скидаєш із себе провинну, наче докоряєш собі, що ти це знаєш, що ти мусив про це довідатися, бо ти був мужик і нині теж не перестав ним бути, хоч ти вже студент політехнічного інституту й носиш гарне вбрання і краватку, хоч на ногах у тебе вже черевики.

В уяві, яка жартує з тобою, яка мучить тебе і хоче принизити тебе, ти репрезентуєш цій дівчині своє мужицтво й звинувачуєш себе своїм мужицтвом, а потім покірно дивишся у вічі цій дівчині й покірно чекаєш виroku.

То ще були ті часи, коли низьке піддашся в твоєму обійсті затуляло тобі світ навіть у великому місті й ти був, наче той сліпеч, що не бачить перед собою дороги, і ти ще вибирався зі свого мужицтва й свого сільського життя, як муха з мазі, і ще не вибрався з цієї мазі; власне, ти з цієї мазі ніколи

й не виберешся, бо тобі забракне для цього снаги, а якщо й настане такий час, коли все свідчитиме за те, що ти вибрався з неї, коли твоя безжалісність і захланність, твоє становище й твоє життя свідчитимуть, що ти таки вибрався з неї, однаково прийде час, коли ти знов припадеш до стіни рідної хати; тоді вона вже стоятиме пустою, і ти припадеш до неї хіба для того, щоби почути мовчазні прокльони дерева, що обертається на порохню.

Але зараз твоє мужицтво проходить перед цією гарною дівчиною, яка, коли сидить, закладає ногу на ногу і,— не знаючи твоїх думок і далі немовби інформуючи тебе про тебе,— вихопилася з фразою, з тією нетерплячою фразою, що пожадливість одягає в личину ласки, з фразою, сповненою нетерплячого очікування пожадливої жінки, з фразою, яка перебуває на межі щирості, але не порушує ще сорому щирості, з фразою, якою вона сказала тобі, що ти подібний до чорного тигра.

І це твоє покірне, але водночас і хитро продумане дефілювання перед цією гарною дівчиною ще триває; ще не скінчився цей показ твого сільського життя, всього того, що є у видовженому піддашші на твоєму подвір'ї, тих тварин і нещастя тварин, і нещастя речей, і нещастя людей, які в таких піддашшях, на порогах стайні, хліва й свинюшні визирали свою долю й своє щастя, а до них часто приходили смуток і нещастя; і часто господар, дивлячись із надією на двері жител худоби, відвертався засмучено, бо передчував, що худобина згине, і, зажурений, звисивши руки, ступаючи так, немовби йшов по нишпорках, вертався до хати зі звісткою, що заслабла худобина, а потім йшов у село з цією звісткою й щедро ділився своїм горем з іншими.

Ти знаєш, Міхале Топорний, що коли людина йде вузьким пругом землі у великому піддашші й коли вона поминає хлів, то дух її забиває жовтий сморід, й уява, яка зриває з тебе всі личини, робить усе від неї залежне, щоби ти цій білій міській пані, від якої так пахне, оповів про хлів, про живих і здохлих, укритих чорними плямами, здутих свиней, що їх прибиті горем люди тягнуть на гробовище тварин; бо ти хочеш, аби це знайомство з хлівом і гробовищем тварин, а також із людським відчаєм було вже позаду. Бо ти вже думаєш, що на цьому все скінчиться, що тобі полегшає, коли ти розповіси про цей хлів, і коли змалюєш їй цей хлів, і коли нетерпляче крикнеш у думці: «Це подвір'я і хлів Міхала Топорного, студента політехнічного інституту!»

Але ти дуриш себе, якщо сподіваєшся, що вільно зітхнеш, коли поінформуєш цю дівчину про життя свиней і про хлів, і про жит-

тя людей, що пов'язане з ним та залежить від нього; ти дуриш себе, бо весь час порівнюватимеш себе з цією гарною дівчиною, з цією панянкою, бо сталося так, що ти заповнив свою уяву цим зіставленням і порівнюванням; а вигляд цієї гарної дівчини, її усмішка і її слова, які свідчать, що ти їй не байдужий, допомогли тобі переключитися на картини своєї ранньої юності й поставити перед очі цієї дівчини, що всміхається тобі, своє вбоге мужицтво, тобто оточити себе сумнівами, як це буває щоразу, коли з'являється якась надія; і тому, мабуть, у своїй уяві ти забрів аж у це піддашша.

За хлівом стоїть собача буда, біля якої прив'язана чорна з підпалинами сука. І ця собача буда, либонь, спала тобі на думку, а також те, що в тієї суки, яка ощенилася, треба забрати й потопити цуценят, лишивши їй тільки одне, найбільше двоє, бо сусіди сказали, що візьмуть їх; і ти міг, певно, пригадати, що востаннє забрав цуценят у тієї суки, коли після коротких відвідин рідної оселі знову повертався до свого міста, до свого інституту. Ти квапився тоді з роботою в обійсті і в полі, і наприкінці треба було ще потопити цуценят, щоб був сякий-такий лад у господарстві. Того дня, зібравшись уже в дорогу, ти підійшов до буди, і в руках у тебе була коробка з-під черевиків, бо ти подумав собі, що буде найліпше покласти цуценят у коробку й узяти із собою в поїзд, а потім, коли поїзд виїде на міст, викинути з вікна коробку в річку, і таким робом ти більшменш пристойно сповниш цей господарський обов'язок, що ти зробиш це, як порядний газда, а не як партач.

Сліпі й подібні до великих галушок цуценята повзли на животі по голій землі, а сука, ця собача мати, вискочила з буди й зразу ж завагалася, від своєї придуркуватої любові до цуценят почала переходити до придуркуватої любові до людини. Цуценят було шестеро, і четверо треба було забрати і втопити, отже, із шістьох треба було вибрати четверо, а це було не так легко, бо всі цуценята були здорові й гладенькі, і всі обіцяли вирости великими, гарними псами; і було навіть так, що ти поклав цуценя в коробку й вирішив його втопити, але потім вийняв, бо воно видалося тобі більшим за інше, якому треба було дарувати життя.

Ти досить довго вкладав цуценят у коробку і виймав їх із коробки, бо йшлося про те, щоб залишити найбільших і найгарніших, а вони всі були великі, і то одне, то інше здавалося тобі гарнішим за інших.

Коли ти згадав цю процедуру відбору цуценят на смерть?

Чи тоді, коли сидів з цією гарною дівчиною на лаві в парку, бо ти там досить часто зустрівся з нею, в ту хвилину, коли їй,

задоволеній твоїм товариством, все довкола подобалося їй коли вона казала про маленьку пташку на гілці, що це дуже гарна пташка й що вона розумно нахилиє голівку, аби до вас придивитися?

А може, тобі в іншу хвилину пригадалося те, як ти брав у руки теплих, м'якеньких, сліпих цуценят, як ти вибирав їх на смерть, бо не було коли длатися, бо до поїзда залишалося мало часу; і тоді ти навмання кинув у коробку від черевиків четверо цуценят, бо довше вже не міг церемонитись із смертю й життям цуценят, інакше спізнився б на поїзд.

Коли тобі спало на думку те, як ти вибирав цуценят на смерть і на життя, як клав їх то на шальку смерті, то на шальку життя, коли ти усвідомив, що шалька смерті була в порожній коробці від черевиків, а життя— на втопаній, сірій землі біля буди, на землі, схожій на ту, що була в парку під вашими ногами?

Може, це шибнуло тобі в голову тоді, коли ця гарна дівчина, яка призначала тобі побачення в парку і в кав'ярнях, клала свою долоню на твою щоку й на твою руку; а може, тих цуценят ти пригадав іншого разу, може, іншого разу ти пригадав собі свій господарський обов'язок, до якого входить також топити зайвих цуценят; бо ти зрештою вибрав четверо цуценят, щоб утопити їх, і поклав у коробку, яка стала теплою від тепла цуценят, і перев'язав коробку мотузком, і можна було подумати, що ти несеш у коробці нові черевики.

Коли на залізничній станції ти зліз із воза, то всі, напевно, думали, що в коробці у тебе черевики, а не цуценята, яких треба втопити; і в поїзді ти теж скидався на людину, яка купила собі нові черевики.

Коли поїзд виїхав на міст, ти підійшов до вікна й викинув із нього ту теплу коробку, і та коробка, перелетівши через низьку балюстраду моста, впала у глибоку воду й швидко пішла на дно, бо ти загодя зробив у ній кілька дірок. Той, хто це бачив, міг подумати, що ти зсунувся з глузду, бо викинув у воду черевики, але потому, певно, замислився, що не завжди буває так, як людина собі думає, і що в коробці від черевиків могло бути щось інше; так воно зрештою й було, бо в коробці були цуцики, роковані на смерть...

IV

Чи можна те, що ти потопив цуценят, вважати твоїм останнім запобігливим вчинком селянина, який дбає про своє господарство і робить усе можливе, аби звільнити його від непотрібних речей та істот, засудити на

смерть те, що зайве, і залишити тільки те, що потрібне?

Чи те потоплення цуценят було останнім доказом твого піклування про своє господарство? Чи згадка про те, як ти вибирав і клав цуценят у коробку, а потім утопив їх, була останньою згадкою, котра підтримує в тобі покору?

Бо мусило щось бути до того, що відбулося перед важливим, тривалим обрядом, який ти виконав на самоті перед великим люстром у холі нічного кабаре, де забави тривали до самого ранку; перед тим обрядом зміни шкіри й зміни рухів, поглядів, кроків і слів; перед тим величним і водночас дещо блазенським, радісним актом великого перетворення, який поклав початок новому періодові в твоєму житті, періодові безощадності, захланності й прокляття минулому, споминам і пам'яті про минуле.

Ти ретельно і, можна сказати, скрупульозно готувався до цього обряду, до цього самотнього танка перед люстром, і люди теж ретельно готувалися до цього перетворення, котре зробило так, що все минуле було зіпхнуто вниз і допіру після багатьох років видерлося нагору, і схопило тебе за горло, і стиснуло твоє горло. Але поки що ти добре, старанно підготувався до зміни шкіри.

Ти сумлінно вчився й не шкодував на науку навіть ночей, і тому іспити складав дуже добре; і професор, який приймав у тебе іспити, не раз казав: «Коли ви скінчите навчання, я зможу рекомендувати вас на гарну посаду, бо ви добре опанували програму навчання на механічному факультеті».

Після таких професорових слів, повертаючись додому, ти в думці казав собі, а якщо й ні, то, безперечно, мав право так сказати собі: «Чув, що тобі сказав професор? Він сказав, що ти дуже добре опанував матеріал і що тебе чекає майбутнє. Як це він сказав? «...зможу вас рекомендувати на гарну посаду». А раз ти так думав і так казав собі, то в ту хвилину в твоїх думках не було місця для того, що діялося на пружі землі у видовженому піддашші, тобто в твоєму господарстві; а якщо ти коли й подумав про це, то тільки як про перешкоду на шляху до свого майбутнього.

Місто, яке прийняло тебе від твого сільського вчителя, схопило тебе в свої руки й почало шити тобі нову шкіру, і ти зрештою надяг ту шкіру, і відтоді верх твоїх черевиків почав виліскувати, і відтоді ти зграбно виймав, як пристало власникові нової шкіри, цигарки з плаского, блискучого портсигара, що його тобі подарувала ця молода вродливиця.

Товариші, викладачі, професори, люди, що виголошували доповіді й промови, шили тобі нову шкіру.

Ти слухав уважно, аж рота розтуляв, коли йшов додому зі старшим товаришем, який часто виступав з доповідями, і цей товариш розповідав тобі про всяку всячину.

Була неділя, і міські вулиці були майже безлюдні, отож ішлося вам вільно й зручно, тим паче що ви звернули в маленьку вуличку, де не було ані лялечки і тільки згодом з'явився якийсь літній заплаканий чоловік.

Твій товариш, зобачивши цього літнього заплаканого чоловіка, здавалося, впав у гнів і повівся не так, як звичайно поводить ся люди, побачивши таке видовище; він почав просторікати й сказав, що не любить плачу, що плачу взагалі могло б не бути, якби люди не оглядалися назад і не думали, що і як було перше, а тільки про те, як буде далі. Він просторікав і гнівався, і глузував з плачу, а коли той чоловік проходив повз вас, крикнув: «Не пхикай, старий!» Чоловік, певно, не почув, бо далі дибав, мов хлопчак, і далі втирав сльози, і твій товариш, цей майбутній кандидат на асистента політехнічного інституту, далі розводився про плач і казав, що плач негідний людині, яка будує нове життя. Він розводився про плач і про причини плачу, бо часто писав доповіді, й тому вважав, що про плач теж може багато сказати.

Міхал Топорний як студент третього курсу політехнічного інституту протягом певного часу мешкав із цим старшим товаришем, кандидатом на асистента, що разом з іншими, можна сказати, разом з усім містом, шив для нього нову шкуру; і ту нову шкуру Міхал носитиме до тієї хвилини, коли молода, вродлива жінка, Веслава Яжецька, його друга дружина, махне на нього рукою й покине його; тоді та нова шкура почне з нього спадати, й він почне надягати стару шкуру, яку скинув у хвилину великого перетворення перед люстром у холі нічного кабаре.

Той новий Міхалів товариш по кімнаті, той кандидат на асистента, хотів витичкувати Міхалові нову лінію життя і, впадаючи в запал оратора, — а може, він бавився в поета, — і, користуючись метафорами, казав, що людина повинна йти скісною лінією, яка весь час веде вгору, а корів, телят, тини й стріхи залишити позаду, казав: «Нехай ревуть корови, нехай мекають телята, нехай струхлявіє і впаде тин, нехай згниє стріха, і нехай вітер усе це розвіє, і нехай зостанеться тільки лінія, що веде навскоси вгору». І сміявся при цьому — той худий, високий, з пласким, як дошка, обличчям, кандидат на асистента; сміявся він, мабуть, тому, що хотів, аби Міхал часом не вдався до спогадів і не дозволив заговорити в собі докорам сумління.

Місто й люди, які оточували в цьому місті Міхала, вигляд міських плеканих льюдськими руками дерев, вигляд міських брудних птахів, кав'ярні, кабаре, гроші, які щедро платили йому, запізненому, усмішки, щедро даровані йому, запізненому, — все це похапливо шило нову шкуру Міхалові Топорному.

Різні люди, і різні слова, і різні картини...

Люди поважні й люди, які блазнують...

Слова поважні й блазеньські...

Слова говорені, писані й слова читані...

Слова жорстокі й слова, які вимагають заціпенілих уст і жовтого, мов віск, обличчя...

Міські привітання й міський спосіб життя, міські уклони й потискування на кожнім кроці рук...

Гарна дівчина, жадібна дівчина, дівчина, що каже: «Ти схожий на чорного тигра», або: «Які міцні в тебе руки»...

Інститут, збори, лекції й доповіді — все це шило Міхалові Топорному нову шкуру.

Ти опізнівся, і багато чого пройшло повз тебе, і тому тобі дозволено багато взяти, щоб ти міг надолужити те, що згаяв.

Тебе висувають уперед, — це видно, — і на тебе розраховують, розраховують на Міхала Топорного, і багато чого тобі дозволяють, бо ти бабрався в гною, а згодом ділив панську землю і сидів коло того божевільного, якого довів до шаленства вигляд власної землі, і тому він пустився в шалений танок і невдовзі помер; бо ти на одному возі з тим божевільним приїхав до міста на іспит за гімназію. Про це тут відомо, відомо про те все, відомі подробиці твого життя, і все як слід підбирається для тебе.

На тебе розраховують, на твій хист, на твої технічні знання, бо накреслено великий промисловий план, план, який багато вимагає.

Хотілося б, щоб ти взяв багато чого з того, що пройшло повз тебе, і все виглядає так, немовби вже склали списки твоїх обов'язків і списки тих приємних речей, які пройшли повз тебе.

Але ти теж складаєш собі свої списки речей, відчуттів і приємностей, які пройшли повз тебе, і записуєш собі більше, ніж випадає, ти записуєш собі такі відчуття й приємності, які іншим затуманюють сльозми очі, і тобі зрештою теж. Ти нікого не питаєшся й до того уявного списку додаєш нові речі й нові наміри; ти безжально записав туди також те, що зробить так, що по змарнілому обличчю твоєї першої дружини Марії покотиться не одна сльоза, поки це обличчя не заціпеніє в глибокому смуткові.

Ти багато задумуєш і, мовби втративши здатність тверезо мислити, забуваєш про те, чого тебе вчив твій сільський учитель, той

дрібненький чоловік, який випхнув тебе в світ; бо зрештою ти і його доведеш до сліз, і дійдеться до того, що по глибоких зморшках на його обличчі покотиться скупа сльоза.

Ти складаєш у своїй уяві ті списки й безжально відкидаєш те, що тобі заважає, і починаєш уже витравлювати з себе здатність до зворушення, бо воно тобі найбільше заважає, бо здатність до зворушення ти починаєш трактувати як недобру рису.

V

Власні задуми, передовсім власні задуми, й особисті програми, про які він не прохопився нікому ані словечком, стільки разів обмірковані наміри, а також план їхнього виконання — усе це шило нову шкіру Міхалові Топорному, і швидко наближався той день, коли він, ідучи повільно й трохи наче недбало вимощеним мармуровими плитами холлом кабаре, куди його привела та гарна дівчина, раптом побачив себе на весь зріст у великому люстрі, можна сказати, вперше в житті побачив себе на повен зріст; тоді почався той удавано блазенський танок, ті блазенські викрутаси, що їх у його життєписі можна приблизно назвати церемонією зміни шкіри або моментом великого перетворення, що з нього розпочався його новий період життя, період швидкого просування вгору навскісною лінією або період боротьби із зворушенням.

Той день почався звичним дзенькотом трамваїв і звичним шумом міста, який запрошував тебе, — а якщо запрошення тобі було мало, то наказував тобі теж приєднатися до нього; бо місто мусить безнастанно видавати шум, у якому все окреме, все сумне й веселе тоне й розчиняється в байдужому.

Приєднавшись до міського гомону, ти проходив повз людей, будинки й машини і швидко наближався до політехнічного інституту, бо хотів перед важливим іспитом іще поговорити з товаришами. І ти той іспит склав найкраще в усій групі, і після останньої твоєї відповіді професор подав тобі руку й довго всміхався; в коридорі тебе оточили товариші й, користуючись студентським жаргоном, сказали тобі, що курс у тебе вже сливе в кишені, — се означало, що на наступний курс ти перейдеш зовсім легко.

Потому ти зустрів молодого доцента, який теж поздоровив тебе з відмінним складенням нелегкого іспиту, а трохи згодом ти здибав на вулиці двох асистентів, які почали попліскувати тебе по плечах, і один

із них плеснув тебе трохи дужче й сказав: «Ти зробиш кар'єру, старий», — а тоді став перераховувати посади, які після закінчення політехнічного інституту ти зможеш обійняти, і ти, заповнений цією перспективою, не міг уже подумати про свою рідну, однамнітну й кумедну долину, і про кумедних людей, що вільно снують по цій долині, і про кумедних тварин, і про кумедну людську запобігливість, і про кумедне зелене збіжжя, і про кумедне зерно.

Попрощавшись з асистентами, ти зустрів іще якогось свого знайомого, котрий почав умовляти тебе змінити помешкання: мовляв, тобі треба покинути студентський гуртожиток і перейти на гарне, окреме помешкання; той знайомий, що випадково стрівся тобі, сказав, що коли б ти захотів, то зміг би перебраться на гарну, приватну квартиру; що це залежить тільки від тебе.

Так склалося, що того дня, який треба вважати днем твого великого перетворення, днем, коли ти перед великим люстром у холі нічного кабаре здійснив, можна сказати, врочистий, хоч дещо й блазенський акт огляду самого себе, таких зустрічей у тебе було багато. І після того огляду ти змінив свою шкіру і вже в тій новій шкірі пішов у дальше життя.

Того дня ти зустрів також службовця з ректорату, який сказав тобі, що до учбової частини приходив директор великого гірничого тресту й цікавився хорошими фахівцями машин; мовляв, він сказав, що на здібних випускників механічного факультету чекають добре оплачувані посади, квартири й автомашини до власного користування; він також заявив, що навіть тепер міг би вже дати здібному студенту високу стипендію. Той службовець з ректорату також сказав тобі, що ректор питав декана, чи є в нього такий кандидат, і декан назвав твоє прізвище, а потім додав: «Нехай у тресті почекають ще рік, може, півтора — і я дам їм прекрасного спеціаліста, Міхала Топорного». Директор запевнив його, що гірничий трест зачекає, а стипендію почне надсилати, як тільки з інституту придуть відповідні папери.

Оповідючи тобі про візит до ректорату директора гірничого тресту, службовець, який умів масненько говорити, так швидко спрямував і підштовхнув тебе вперед, що ти вже тоді перестав думати про те, що ти чоловік Марії, вродженої Балай, і батько малого замазури Сташека. Вони десь там далеко — Марія і син; на шиї в жінки кумедно випнулися дві грубі жили і так і лишилися, не бажають ховатися назад, і хоч би ти хтозна-як натискав на них пальцем, вони вискакують знову і знову кумедно набухають, як тільки забрати пальця; малий

Шашек, який часом, граючись, натискає на них, сміється, коли вони випорскують з-під пальця й більшають; вони обоє десь там; скільки разів малий Шашек хапає матір за шию, шукає ці жили й питається, що в них усередині, що вони так випорскують з-під пальця, а мати відказує йому: «Нічого, кров...»

Після тієї зустрічі зі службовцем, перед зустріччю з гарною дівчиною, з Веславою Яжецькою, і перед тим, як вони пішли разом до нічного кабаре, в Міхала Топорного залишилося трохи вільного часу, і він провів його частково в себе в гуртожитку, частково на вулиці, а частково на лаві в парку.

Коли він ішов до парку, повз нього пройшла якась незнайома дівчина і визивно всміхнулася йому; він це, мабуть, помітив, бо озирнувся їй услід, вона теж повернула голову; і тоді та сумна, одноманітна долина, що лежить між великою рікою і горою каменоломні, ще більше віддалилася й стала чимось нереальним, майже неіснуючим.

Потім, коли ти був уже в парку, прийшла Веслава й теж поздоровила тебе з іспитом, а тоді відразу ж сказала, що з цієї нагоди треба піти до кабаре й забавитися. І ви пішли до нічного кабаре, щоб добре забавитися.

Ти їв і пив там із тією дівчиною, а потім у тебе скінчилися цигарки, і треба було піти й купити їх; виходячи, ти сказав: «Перепрощую», — бо ти вже знав, що так треба сказати, коли хочеш на хвилинку покинути особу, з якою разом сидиш.

Ти поминув вузький зал і пішов по червоному пухкому килиму, і незабаром опинився у порожньому холі, добре освітленому великими лампами: ти ступнув ще кілька кроків і раптом уздів себе у великому люстрі; так, навіть не відаючи про це, ти розпочав те блазенсько-врочисте надягання нової шкури.

Народжений у хаті, де замість підлоги була долівка, кілька разів недбало сквзнувся по гладенькому мармуру, потім наблизився до великого люстра, нахилившись трохи вперед, а потім відступив назад і почав оглядати себе всього — з ніг до голови; бо неочікувано йому трапилась okazія, — може, навіть уперше в житті, — що він міг побачити себе всього, починаючи з підшох черевиків і кінчаючи волоссям.

Обізнаного з підступністю сухої стерні освітили ясні лампи, і той, кого стерня колола в ступні, став віч-на-віч із самим собою, неначе віч-на-віч з якоюсь іншою, незнайомою людиною.

Обізнаний з граблями, ціпами й вилами на гній і вилами на снопи, виконуючи танцювальні й блазенські па, почав дивитися на себе зачудованими, повними захвату очима,

мов на якусь незнайому людину, обізнану з вищою математикою, з інтегралами й диференціалами, зі складними обчисленнями дії машин, котра, однак, виконує ті самі рухи, ті самі танцювальні, схожі на блазенські, па.

Коли ти наближаєшся до нього, він наближається до тебе, а коли ти відходиш од нього, він відходить од тебе, і коли він виконує елегантний оберт, ти теж, наче цвічений пес, виконуєш такий самий елегантний оберт; бо цей обізнаний з вищою математикою й складними обчисленнями навчив, як слухняного пса, як слухняну тварину, цього обізнаного з клепанням коси, з оранкою, боротьбою проти пирію. Цей математик і механік видресировав цього мужика й багато чого відібрав у нього, в тому числі й покірність, яку він, однак, після кільканадцяти років зажадає назад, тоді, коли зажадає посірілу шкуру покірної людини.

Але вас тут не двоє, перед люстром стоїш тільки ти сам, Міхале Топорний, бо той у дзеркалі — се ти, а ти — се він. Ти тут сам, Міхале Топорний, і ти на самоті вдягаєш нову шкуру, і тебе обнімає незвідана досі радість і захват від власного вигляду, від невідомого досі для тебе власного вигляду.

Чого ти чудуєшся, Міхале Топорний, дивлячись на своє обличчя в люстрі? Адже це ти, той високий, міцно збудований чоловік — то ти, цей гарний, стрункий чоловік у люстрі — то ти.

Той, що городив плоти, обчухрував верби і топив зайвих цуциків, упізнає, нарешті, себе в тому високому, вбраному у темний костюм чоловікові з люстра, який порівняно недавно таким нетерплячим і гнівним голосом звелів своїй дружині Марії, яка зараз далеко звідси, спалити його мужицьку одіж.

Обізнаний з усіма обов'язками селянина, обізнаний з пусканням крові телятам, з туманом і сірим кольором землі, і зеленим кольором землі, і рудим, кривавим кольором землі, обізнаний з усім цим, нітрохи вже не сумнівається, що цей стрункий чоловік у люстрі — то він сам.

Обізнаний з травою, зі збіжжям і бур'янами, які глушать збіжжя, мусив завважити, що обізнаний з рухом складних моторів, з числами, з усілякими дивними математичними знаками має білі руки, і це теж стало в пригоді й допомогло обізнаному з угноюванням землі в надяганні нової шкури.

І цей обізнаний з радістю, смутком і смертю тварин, з трухлявінням дерева, слухняно йдучи за цим обізнаним з життям і смертю металу, розпочав перед великим люстром у стіні трохи кумедну церемонію перетворення, і далі тривали ці дитинячі

вихилися дорослої людини, що скоро стане інженером, Міхала Топорного, аж поки цей, що був перед люстром, завважив у цього, що був у люстрі, легкість і звинність; бо ці його вихилися, ці кроки то вперед, то назад, то вбік, це його кружляння було жваве й не мало нічого спільного з кружлянням на панському полі старого шаленця, якого вигляд власного великого клаптя землі так вразив, що під ним затремтіли коліна, і він, бродячи по м'якій ріллі й насилу витягуючи з ріллі обліплени болотом босі ступні, почав ходити кружка, і це кружляння скидалося на неквапливий танок ущасливленої в божевіллі людини. Але той у люстрі, — хоч він теж, здається, виконує дивний танок, бо, прагнучи добре побачити себе й придивитися до себе, робить малі кола на слизькій підлозі, — має звинні, пружнясті й міцні ноги; і тому, що стоїть перед люстром, до мислі такі міцні ноги, які напевно не затремтять під вагою дару, і він, ущасливлений власним виглядом у люстрі, вільно виконує щось схоже на танок і захоплюється собою і, мабуть, гадає, що може багато взяти й багато від чого відмовитися; отак милуючись на себе і думаючи так, надягав Міхал нову шкуру.

Він зробив перед люстром кілька пригинів та обертів й оцінив їх як елегантні й зграбні рухи, а також звернув увагу на гарну лінію своїх плечей і ніг; це теж бралось на карб у цьому надяганні нової шкури, в цьому, — як його, мабуть, досить кумедно й надто патетично названо, — великому перетворенні.

І тепер надходить хвилина, яку можна назвати хвилиною оглядання свого обличчя, хвилиною пильного вивчання свого обличчя.

До цієї процедури, власне, до безрушного споглядання, він наближається здалеку, трохи нахилившись уперед, і спиняється близько люстра, тобто на місці, з якого найліпше можна роздивитися своє лице; бо цей чоловік перед люстром хотів пильно приглянутися до свого обличчя і, щоб люстро чітко відобразило його обличчя, завіттів ще одну лампу, над самим люстром. Огляд обличчя він розпочав із чола, над яким було чорне, хвилясте волосся з кількома нитками сивини, котрі надавали ще більшої краси цій буйній чуприні; і допевнився, що на чолі не було жодного сліду вогкої, болотистої землі, що на цьому чолі не збереглася, бо не могла зберегтися, жодна з тих бризок болота, що відривається од сапи, од підкови бистрого коня, і навіть з-під людської ступні, поставленої з розгону на болотисту дорогу; на цьому чолі в люстрі не збереглося жодної з маленьких бризок землі, які часто прилипають до обличчя селянина, і селянин про це забуває й

довго ходить з тими сірими крапинками землі на чолі або на щоках, поки не зішкрябає їх нігтем і поки вони не змінять місце перебування й не опиняться за нігтем селянина або не відпадуть од шкіри, розсипавшись на порох.

Але на чолі чоловіка в люстрі не залилося жодного сліду землі, бо те чоло було гаразд умите водою й милом; умите ліпше, ніж чоло й лице того божевільного жebraка, що після свого шаленого танка на панській ниві ліг на землю й, щасливий, качався по ній і їв її так, наче хотів з'їсти всю панську землю й насититися цією землею; і через те йому не можна було як слід умити обличчя, бо він набив землі в рот, очі й був весь обліплений та засліплений землею.

Ти, що стоїш перед люстром, ти, Міхале Топорний, не міг тому божевільному належно вмити лице, хоч усе ж таки довго й ретельно витирав його мокрою ганчіркою, бо той божевільний весь час бризкав змішаною з болотом слиною, і рештки цієї маси затримувалися в його зморшках та колочій щетині давно неголоної бороди; і тому не можна було повнотю відмити того божевільного, якого аж розпирало від щастя, і він, лише сяк-так умитий, поїхав до лікарні й, певно, теж лише сяк-так умитий, з присмаком землі в роті, яку він їв, відчуваючи, як горять його ступні від панового поцілунку, умирав, і, певно, теж лише сяк-так умитого, його поклали в деревище.

Але з тобою, чоловіче, що знаєшся на коренях і логарифмах, на механіці, з тобою; чоловіче в люстрі, було інакше; з тобою, Міхале Топорний, було інакше, бо ти, хоч і багато що спізнав, однак спізнав не все — ти встиг іще старанно поголитися, і старанно умитися, і надягти нове вбрання, і багато чого навчитися, і багато чого зобачити, і збагнути вищу математику й механіку, і багато чого зрозуміти, щоб належно підготуватися до тієї урочистої церемонії зміни шкури, що її ти, власне, зараз успішно виконуєш перед великим люстром, яке стоїть у холі нічного кабаре, детально оглядаючи своє обличчя; і ти, що ходив коло старого божевільця, бачив його білі, розширені очі, був свідком тихої агонії того божевільного жebraка, здивовано й задоволено констатуєш, що очі твої карі й чисті, посаджені на синювату тлі, очі, які так до вподоби твоїй міській дівчині, котра терпляче жде тебе зараз у залі нічного кабаре.

Ти все ще стоїш перед люстром, але вже не робиш різних вихилисів, а тільки зблизка приглядаєшся до свого обличчя й пильно дивишся собі в вічі, і далі вивчаєш себе, і визнаєш, що тобі було приємно, коли та гарна дівчина сказала: «Ти схожий на чорного тигра».

Та фраза теж береться на карб у хвилину великого перетворення, у хвилину, що буде своєрідним підсумком багатьох хвилин, багатьох місяців і років, власне, підсумком багатьох незвичних переживань і уявлень.

Допіру тепер перед цим люстром ти добре бачиш себе й допіру тепер упізнаєш у ньому риси свого обличчя, бо досі ти не придивлявся пильно до себе, бо якось не було нагоди; і до людей, і до їхніх облич ти теж пильно не придивлявся, бо теж якось не було нагоди.

Може, ти пильніше придивився тільки до дрібненького, поживклого, вкритого рідким ластовинням лица свого сільського вчителя, який керував твоїм життям, поки тобою не почало керувати місто й ти сам; ну, й так само пильно ти придивився до очей і лица божевільного злидня, який у день великого дарування влаштував собі учту на розмоклій землі панського поля і їв землю, як смачну potravу; ти добре придивився до розширених очей збожеволілого, до його вимашченого землею обличчя і до цілої його постаті, і все це добре собі запам'ятав.

І до обличчя тієї міської, вродливої дівчини ти, либонь, теж добре придивився, і якщо не бачиш її, то, певно, тільки тому, що вона в твоїй уяві стоїть надто близько від почорнілого обличчя божевільного старця.

Небавом настане така ніч, коли ти добре придивився до ще одного обличчя — обличчя твоєї дружини Марії.

А тим часом ти стоїш перед великим люстром у холі нічного кабаре й пильно дивишся на себе, і ти вельми задоволений зі свого обличчя, до якого перед цим не приглядався, бо якось не траплялася нагода; і тобі подобається власне обличчя, отже, врочистість великого перетворення, — коли повернутись до цієї невишуканої метафори, — надягання нової шкіри проходить як і годиться.

Власне, цей урочистий, дещо блазенський і дещо сумний обряд зміни шкіри закінчується, бо ти мусиш іще раз віддалитися од люстра й окинути оком усю постать, тобто ще раз полюбувати на самого себе.

Зачарований своїм обличчям і поставою, можна сказати, навіть засліплений ними, ти зараз повернешся до своєї міської вродливиці, яка чекає на тебе за столиком у залі, і хитро виправдаєшся, коли вона дорікатиме тобі, що ти так забарився. Ти запросиш її на танець, і тобі здаватиметься, що ти вмієш добре танцювати; а потім знову повернешся з нею до столу, ви знову їстимете й питимете.

А потім ти зазнаєш великої, бурхливої радості після свого смутку і сумнівів, радості,

ситої до несхочу власним та чужим смутком і сумнівами, радості, яка здаватиметься тобі неймовірною у порівнянні з усім тим нікчемним, усім тим кривавим, усім тим болісним, своїм і чужим, що було колись, і всім тим невиразним і тяжким, що було колись; тобі, Міхале Топорний, дано буде зазнати великої радості, яка звільнить тебе від усяких думок, радості, що нею ти почав розкошувати ще в хвилину, коли скінчився той напівблазенський-напівсерйозний обряд перетворення перед великим люстром, і що потім залила тебе й заповонила всього, і ти обернувся щасливцем, який ні про що не думає.

І ось ти йдеш зі своєю дівчиною порожніми вулицями міста, яке поволі поринає в темряву, і тобі видаються гарними скцюрблені, безформні, неначе з каменю, постаті нічних сторожів, що вартують крамниці.

Ти хутко йдеш зі своєю дівчиною й хутко наближаєшся до її дому, і знаєш, бо вона це тобі сказала, що там зараз нікого нема, бо батько й мати кудись поїхали; і коли вона це тобі сказала за столиком, ви швидко вийшли з кабаре й зараз швидко йдете вечірнім містом, аби якомога скоріш дійти до її дому.

Ти ще можеш спинитися, Міхале Топорний, ще можеш повернути назад. Спинися, поверни назад, і ти врятуєш себе од відчаю.

Але ти не спинишся, бо ти вже не думаєш, радість не дозволяє тобі думати, і якщо тобі й прийшла в голову якась думка, то, мабуть, така: «Є речі і є хвилини, за які варто заплатити відчаєм, і нехай він потім приходить до мене».

Спинися, Міхале Топорний, бо ще є час, і твоє лице не змокріє від сліз.

Але ти не спинишся, бо, може, думаєш так: «Є речі і є хвилини, які варті сліз, і нехай потім од них мокріє моє лице».

Спинися, Міхале Топорний, бо ще є час, ти ще не переступив поріг цієї гарної дівчини, поверни назад, і ти не стоятимеш під стіною рідної хати й не чутимеш шерхоту трухлявіючого дерева, що буде для тебе прокляттям.

Але ти не спинишся, ти не повернеш назад, бо ти вже не думаєш, а якщо й думаєш, то, певно, так: «Є речі і є хвилини, які варті, щоб через них сумувати, і я згоден стояти потому під стіною рідної хати і слухати шерхит трухлявіючого дерева, що буде для мене прокляттям».

Спинися, Міхале Топорний, поверни назад, бо ще є час, ти ще не переступив поріг цієї гарної дівчини, спинися, і потім ти не підеш

смутний вузькою стежкою на кручу й не опинишся при її підозві, де тебе забере смерть.

Але ти не спинишся, ти не повернеш назад, бо ти, може, подумаєш: «Є речі і є хвилини, за які можна прийняти навіть смерть».

Ти не спинишся, Міхале Топорний, і зайдеш до помешкання своєї гарної дівчини; ти не спинишся, і марні ці волання й зусилля затримати тебе, бо твоє життя минуло так, а не інакше, відповідно до того, що ти дістав від довколишнього світу, скільки взяв з усього того, що тобі було дано, як оцінював те, що брав, і те, що відкидав; як керував собою і своїми почуттями і як дивився на те, що дістав, — якими очима, спокійними чи надмір здивованими, надмір розширеними.

Але ж ці волання, ці зусилля затримати тебе й прагнення повернути тебе від брами кохання не можуть мати ніякої ваги, бо ніщо вже не гідне змінити бодай одну секунду твого життя, бо воно вже скінчилося.

Ці волання можна тільки розуміти як нічого не вартий, жалюгідний протест проти того, що твоє життя вже скінчилося, скінчилося так, а не інакше й що ти не використав повністю зусиль часу; а також їх можна пояснити невиправною дитинячою наївністю, що це життя можна б іще раз повторити.

Але ж оклики: «Спинись, Міхале Топорний, одійди від брами кохання, бо це також брама ненависті, смутку і розпачу і брама кари», не можуть мати ніякої ваги, бо Міхал Топорний уже не живе; та з'являється бажання, — а може, почуття обов'язку, — знову відтворити твоє життя, Міхале Топорний; і фантазія, що, як сон, потрапить за кілька хвилин охопити багато років, відтворює все твоє життя, щоб утримувати тебе від того, що ти вже зробив, щоб радити тобі зробити те, чого ти вже ніколи не зможеш зробити, щоб ставити тобі запитання, на які ти ніколи вже не даси відповіді, й щоб, зрештою, не побачивши тебе й не почувши твого голосу, пристати на таке, а не інакше твоє життя, і щоб, зрештою, віднайти сенс такого, а не інакшого твого життя.

Після тієї ночі, власне, після раннього ранку, що його ти провів у спальні гарної дівчини, після того ранку того великого кохання й після того дня, коли твоя думка почала обережно добиратися до твоєї радості й підточувати твою радість, після того дня мусив настати день, коли ти поїхав до села, і досить швидко від ранку великої радості й великого кохання, яке ти пережив, почав переходити до ночі ненависті й жалю, яку ти ще переживеш.

І знов хочеться засипати тебе настирли-

вими запитаннями, мов на сповіді, на які ти, однак, не даси відповіді й не відчуєш цієї настирливості, бо твоє життя вже дійшло кінця.

VI

Про що ти подумав, Міхале Топорний, коли твоя дружина Марія проколала собі палець заржавілим дротом і за якийсь час сказала тобі, що біль пішов вище й їй болить ціла рука?

Ти добре знав, що сталося з твоїм батьком, отже, про що ти подумав тоді, коли твоя дружина поскаржилася тобі на біль у руці: чи засмутило це тебе, чи в тебе з'явився промінчик надії, що цей біль може піти далі й що на шкірі можуть з'явитися довгі, темно-сині смуги?

Чи придивлявся ти потім крадькома до Маріїної руки й чи ковзав поглядом по всьому плечу, шукаючи синіх смуг, і чи напружував зір, знаючи, що ці смуги можуть ще не дуже різнитися від кольору здорової шкіри?

Навіщо тобі було напружувати зір? У чому ти хотів упевнитися і в якій ролі уявляв собі тоді ту гарну городянку?

Чи питав ти потім свою дружину Марію, як її палець, і якщо питав, то якої відповіді сподівався?

Що б ти робив, якби вона відказала тобі, що рука їй болить дедалі дужче, і чи з'явився б тоді на твоєму обличчі вираз глибокої зажури?

Що б ти робив, якби тобі сказали, що для твоєї дружини Марії немає вже рятунку й що вона мусить померти, і що б ти робив, якби знав, що її становище справді невтішне?

Що б ти робив і що означала б та твоя глибока зажура, коли б твоїй дружині стало вже так зле, що вона не мала б сили видобути з себе жодного словечка?

Як би ти поводився під затопленим у тебе поглядом її очей і чи сміло дивився б на неї, й що тоді означала б твоя глибока зажура?

Чи засмутила б тебе смерть цієї жінки, з якою ти прожив майже десять років і яка народила тобі сина?

Що б ти відчував, якби побачив її в домовині і якби ту домовину потім несли на гробовище?

Чи виступили б тоді в тебе на очах сльози і що то були б за сльози? Чим вони були б викликані, Міхале Топорний?

Дай самому собі щирі відповідь, відкрийся тільки перед самим собою і дай собі відповідь на ці запитання; ніхто не стежить за тобою, ти — сам; ніхто не дивиться на

тебе; знайди в собі відвагу, не бійся самого себе і дай щирю відповідь на ці запитання.

Чи була така хвилина, коли ти подумав про те, щоб забити свою дружину Марію, щоб просто схопити пальцями ту худу, бридку шию з грубими жилами й міцно її стиснути?

Може, ти подумав так тієї останньої ночі, яку ти провів з дружиною в рідній оселі, тоді, коли в тебе була вже та гарна дівчина з міста й коли ти вже нарядив їй дитину, про що ти ще й сам не знав?

Хто дає право настійливо ставити такі запитання, хто дає таке право, й кому дається таке право, коли право померлих — глибока тиша й спокій; і чи може таке право за якийсь час бути дане кривим і друзям померлого, аби вони ще раз пробігли його життя й аби уявили собі людину, якої вже немає на світі, аби говорили про небіжчика як про живого й аби замислилися над його життям для того, щоб віднайти сенс цього життя й цієї смерті; аби багато чого зрозуміти в його житті, пам'ятаючи про життя й смерть збожеволілого жебрака з притулку для вбогих, котрому, як добра потрава, поставлена на столі, смакувала земля, для котрого та розмокла земля була столом і потравою, і постіллю, і танцювальною залю, і місцем пишної забави, на якій через шаленство він дознав великого щастя; й аби відповісти на слова, які іноді можна почути в селі: «Міхал Топорний, той мужик, той директор, той чоловік мужички, той чоловік пані, той батько сільської дитини, той батько панича скінчив недобре».

Ще й'нині кажуть так про тебе в селі, Міхале Топорний, і тому треба людям докладно розповісти про твоє життя, треба їм розказати й ті неприємні речі про тебе, щоб вони могли тебе зрозуміти.

Треба тебе також показати в той момент, коли після ранку великої радості й великого кохання ти почав наближатися до ночі ненависті.

Ти наближаєшся до цієї ночі разом із згаючим днем, бо коли ти висів з поїзда, була вже пізня пообідня пора, й поки ти полями й луками дійдеш додому, де тебе чекає дружина, яка не померла, бо рука її заголася, і де тебе також чекає син Сташек, буде вже вечір.

Обабіч путівця й стежок, якими ти ідеш додому, розкинулися луки, і ти йдеш сам серед розмаїтих квітів. Стоїть погідний день, заспокоїлися й навіть повеселіли птахи, вони не шастають над землею в марних пошуках безпечної схованки, в панічному страху, гнані якоюсь тільки їм званою небезпекою;

вони сідають на землю, на верби, забувши про обережність, немовби знаючи, що опинилися в безпеці й що шуліки не стежать за ними, бо вони зайняті якимись іншими, своїми справами; повітря прозоре, й над луками немає тих ледь помітних, імлістих клубів, і тих задушливих, гарячих випарів води й землі.

Після такого дня й після такої дороги серед лук, які допровадили тебе, Міхале Топорний, майже до самого тину твого рідного двору, має бути приємна ніч кохання.

Але це буде ніч ненависті, ненависті, яка виникне з жалості, яка заговорить лише тоді, коли Марія почне зваблювати тебе, почне готувати тебе до тієї ночі, як до ночі кохання, і та її зваба видасться тобі жалюгідною, вона спочатку викличе в тебе жалість, а потому гнів.

Але ти, Міхале Топорний, не ввійшов іще до рідної оселі; ти допіру пройшов у похилені ворота до саду, тримаючи на руці дощовика, як городянин, і хоч почало вже сутеніти, побачив під тинном маленького візочка — забавку, яку зробив колись Сташекові; той візочок, та забавка, хоч вона вже й стара, переживе тебе, Міхале Топорний, і ще по твоїй смерті крутитимуться її дерев'яні коліщатка; і коли тебе вже не буде на світі, до твоєї рідної хати зайдуть двоє юнаків, зодягнених по-міському, і всміхнуться, зобачивши цей дерев'яний візочок, а один із них протягне його кілька метрів, і візок весело зарипить, весело заторохтить і, дряпаючи землю поламаною розворою, незграбно, кумедно просунеться тих кілька метрів.

Але тоді, коли ти, Міхале, зайшов до саду в похилені ворота, візочок стояв під тинном і на ньому лежали маленькі снопики зі споришу, повкладані верствами, наче справдешні снопи на справдешньому возі; і ти відразу ж подумав собі, що твій син Сташек грався у возовицю.

Нахилившись, ти взяв візочок за дишель і підтяг його ближче до стодоли, а тоді раптом пустив дерев'яну жердку, з якої був зроблений дишель, і випростався; візочок проїхав кілька метрів, зачепився за камінь і перекинувся; снопики розсипалися; враження було таке, ніби справді перекинувся справдешний віз зі справдешніми снопами, і тобі вдалася гра у возовицю, бо навіть віз перекинувся.

Тобі зосталося ще пройти видовженим пругом землі в піддашші, тією смугою землі, яку так любить кожен селянин, де завжди стоїть теплий сморід, де час від часу побрязкують ланцюги й покректують тварини.

Ти перечепишся через пень, на якому рубають дрова і який за твоєї відсутності переставили в інше місце, і ти частково втрапиш

свою самовпевненість, переконавшись, що потемки не можеш уже тут вільно рухатись.

Потім Марія почне зваблювати тебе, бо Шашек не забере в тебе багато часу — він одразу ж піде спати.

Жінка, спрагла твоїх пестошів, почне марно зваблювати тебе, готувати до ночі кохання, яка стане ніччю ненависті.

Згадуючи нині ту ніч ненависті, яка мала бути ніччю кохання, треба сказати, що, либонь, тебе вже тоді обняла неприємна млюсть, ти відчув надмір слини в роті, коли зобачив перед собою її худі, голі плечі, освітлені місячним сьйвом, що лилося крізь мале віконце; та навіть якби й не світив місяць, ти все одно знав, які худі плечі в твоєї дружини Марії. І це почуття ще дужче зміцніло, коли твоя дружина Марія сіла на ліжку й щось іще там скидала з себе, і коли, ходячи одягнений по кімнаті, ти почув, як вона кличе тебе, як каже: «Лягай», бо це означало: «Лягай біля мене».

То було випробування, яке мало зняти її з очей полуду, бо ти весь час ходив, був на ногах навіть тоді, коли в місячному світлі на ліжку вже біліло її голе тіло.

Описуючи й далі ту вашу ніч, треба сказати, що ти відчував жалість до цієї півголої жінки, яка сиділа в ліжку і яка марно зваблювала тебе своєю наготою, своїм прискореним диханням і шарудінням постелі; і ти навіть хотів, щоб її зваба не була марна, щиро прагнув і гнівався на себе, що всі її зусилля підуть прахом; та зненацька це почуття жалості обернулося в ненависть до жінки з довгими, худими руками й звислими, висохлими персами, обернулося в ненависть тому, що вона була гідна жалю; і ти почав швидко ковтати слину, що збиралася у тебе в роті, і знову ходив по кімнаті, а вона, півгола, сиділа в ліжку.

Даючи з допомогою домислів та уяви лад подіям і вашим словам та думкам, можна сказати, що Марія нагадала тобі про твій обов'язок після марної спроби звабити тебе, після того як вона багатозначно усміхнулася тобі й розібралася догола.

Але перед тим категоричним нагадуванням про твій, Міхале, обов'язок було гідне жалю благання, собаче скигління, тихе й покірне випрохування твоїх пестошів, рабська молитва, звернена до тебе, мовчання, терпляче очікування; а ти безперервно ходив по кімнаті, відчуваючи до Марії жалість, яка щохвилини змінювалася ненавистю, і ненависть, яка щохвилини змінювалася жалістю.

Твоя постать раз по раз перетинала світляну смугу, і твоя довга тінь щохвилини з'являлася на освітленій стіні, об яку, сидячи в ліжку, сперлася Марія.

Оповідуючи далі про ту ніч ненависті, яка мала бути ніччю кохання, відновлюючи події

й ваші думки і даючи лад тим подіям та думкам, щоб краще увябити собі ту картину, треба сказати, що від благання, від собачого скигління Марія перейшла до настійного вимагання пестошів, яке ще більше заслуговувало на жалість, можна сказати, вона почала домагатися пестошів з допомогою ненависті; бо ти все ще ходив, все ще снував по кімнаті й все ще не міг, не годен був, хоч і дуже хотів, піти за голосом жалості, і тому тебе охоплювала все більша ненависть.

Прагнути пізнати й віднайти сенс твого життя, Міхале Топорний, треба спинитися над усіма вашими думками й почуттями тієї ночі.

Спершу Марія прагнула твоїх пестошів, а потім марно намагалася звабити тебе; а тоді в тебе з'явилася жалість до неї, а після жалості — ненависть, а ще пізніше Марія благала й принизливо канючила в тебе любові; і ти знову відчув до неї жалість, а потім ненависть; а потім Марію виповнила ненависть, а тебе — жалість, а трохи перегодя — теж ненависть.

Від благання Марія швидко перейшла до настійного, грубого домагання любові, до того рішучого, безглузкого домагання твоєї любові. Вона раптом злізла з ліжка, стала посеред кімнати у своїй короткій, грубій сорочці з великим вирізом на грудях і на плечах і, худа, жилага, півгола, застигла в смузї місячного світла.

Важко та й, може, навіть не випадає докладно пригадувати всі люті Маріїні вигуки, її безсоромне, безумне домагання любові, того, що вона зрештою вдалася до сили й хапала Міхала за рукави піджака й тягла його на збиту, розкидану постіль.

Може, не випадає так докладно оповідати про це гідне жалю Маріїне збудження й повторювати лайку, якою вона обкладала чоловіка; може, не випадає говорити про подробиці поведінки цієї нещасної жінки, яка вхопилася за останній, нікчемний аргумент: «Ти мій чоловік!»

Але чи можна до кінця показати нещастя цих двох людей, коли не згадати, як Маріїне прагнення любові змінилося ненавистю і порушило всякі межі сорому?

Чи можна у всій глибині показати твоє нещастя, Міхале Топорний, якщо змовчати про ту ніч, коли ти виявив свою здатність так жорстоко повестися з гідною жалю Марією і своєю ненавистю до гідної жалю Марії?

Обійшовши мовчанкою вашу ненависть, не можна говорити про ваше нещастя, бо та ваша обопільна ненависть була вашим нещастям.

Тому треба було принаймні коротко оповісти про ту ніч, щоб зрозуміти твою ненависть і Маріїну ненависть як ваше нещастя, щоб людина, котра ненавидить так само, як

людина, що благає зглянутись над нею, могла бути гідною зрозуміння.

Оповідючи про події тієї ночі, треба сказати, що Марія, шамотаючись із тобою, Міхале, в смузі світла й обкладаючи тебе лайкою, наразилася на твої сильні руки, які чинили опір, і раптом від настійного, безсоромного домагання твоєї любові знову перейшла до благання й почала вимагати від тебе найменшого — любові з жалю.

Перебуваючи в схожому на молитовний стані, вона тихо й лагідно сказала: «Я ж твоя жінка», — але сказала це так, немовби вже знала, що ці слова не матимуть жодної ваги. І вони справді не мали ніякої ваги, бо не могли мати, бо ти, Міхале Топорний, був нещасний по-своєму і не міг піти за голосом жалості — ти був здатен хіба на ненависть і в цьому також було твоє нещастя.

А потім Марія, все ще немов перебуваючи під владою якихось чарів і вірячи в себе, знову вдалася до чогось схожого на забуту: зняла коротку, грубу сорочку і, кинувши її на долівку, зовсім гола застигла в смузі світла; вона ще раз повторила ту саму фразу: «Я ж твоя жінка», — але це вже не змогло нічим зарадити, і вона якусь хвилю стояла в місячному світлі, бездушна й самотня, бо ти, Міхале, швидко відсахнувся від нагої Марії й знову почав ходити туди й сюди по кімнаті. А Марія в цей час іще перебувала під владою самоомани і, стоячи гола в смузі ясного світла, гадала, що, може, спокусить тебе своєю наготою.

Чи з'явилось тієї ночі в тебе, Міхале, бажання вбити свою дружину? Чи сплигло тобі таке на думку, щоб рішити її життя?

І коли саме це шибнуло тобі в голову — тоді, коли вона благала твоїх пестоців і скиглила, мов собака, чи тоді, коли шамоталася з тобою, а може, тоді, коли намагалася знайти тебе?

Чому ти хотів убити її — з жалю чи з ненависті?

Різні думки могли шибати тобі в голові тієї ночі, і якщо ти не побоявся бути відвертим перед собою, то відповідав на запитання, які можуть ставити собі навіть вельми добрі й вельми чесні люди.

Марія вдалася до ще однієї спроби привабити тебе до себе, але ти, як ошпарений, відскочив від неї й метнувся в куток, бо тебе знов напала млість і ти почав крутитися, неначе хворий кіт, а Марія, безпорадна, мов дитина, місячись по сорочці, світляною смугою на долівці дотяглася до свого ліжка.

А тоді запала тиша, яку ти порушив своєю короткою розповіддю про ніч, проведену з Веславою; ти розповів про це цілком щиро, нічого не приховуючи, і Марія сприйняла твою сповідь дуже спокійно.

Потім ти пішов. Пішов раннього ранку; по-

вернувшись спиною до ліжка, ти почув, що Марія плюнула в твій бік, але плювок не долетів до тебе; а потім, коли ти був уже надворі, ти відчув, як щось ударило тебе в плече; бо Сташек, який прокинувся і біг, щоб попрощатися з тобою, побачив заплакану матір; від нього не сховався її відчай, і, бачачи, що вона плюнула тобі вслід, хотів якось утішити матір і подумав, що полегшить її біль, якщо вибіжить за тобою з хати й пошпурить у тебе грудкою землі.

Ти йшов до станції, весь час віддаляючись від рідної домівки; і тільки опинившись у полі, ти відчув приплив безмежної радості.

Такий був твій останній відхід перед останнім поверненням до рідної, вже порожньої хати, вікна в якій були забиті дошками, вибитими із стіни в шопі, бо цим дошкам не судилося струхнєвати в стінах прибудови, і вони мали спорохнєвати на вікнах спустілої хати, зробивши з неї також довічну в'язницю для малого, наївного котеняти, яке, захопившись грою в порожній хаті, не змогло вчасно втекти, коли дядько Міколай забивав вікна.

VII

Після ночі ненависті й жалості ти знову йшов полем до залізничної станції й ні разу не озирнувся ані на свою хату, ані на своє подвір'я, де тебе не зрозуміли й оплювали, де твій рідний син підняв на тебе руку; ти ненавидів село, яке залишав позаду і з якого йшов потаємці, наче злодій з нічного крадежу.

Ти ненавидів ці іржаві поля й тікав із цього села, наче від пошесті, і якби тобі тоді був хто сказав, що ти колись повернешся до свого дому й станеш під ним, змучений і сумний, ти не йняв би йому віри, бо відчував уже приплив великої радості, яка чекала тебе там, куди ти повертався.

Ти обминав людей, які йшли в поле; тобі здавалося, що їх ти теж ненавидиш, бо вони заважають тобі розкошувати цією великою радістю; бо тобі здавалося, що вони хочуть схопити тебе за барки й зупинити, і повернути лицем до села, а спиною — до твого щастя.

Ти ненавидів, — а може, тобі тільки здавалося, що ти ненавидиш, — тих упертих істот, які день і ніч порпаються в полі.

Ти обминав людей, але не зміг обминути дочку божевільного жебрака, яка пасла двох корів; вона сама перепинила тобі дорогу й спитала, чому ти так скоро їдеш. А потім показала тобі свою нову хату, поставлену на тому шматку панського поля, який довів до шаленства її батька.

Земля не зберігає слідів босих стіп, але

приблизно можна було визначити, що на тому місці, де божевільний жебрак виконав свій шалений танок, тепер росте конюшина, а неподалік стоїть нова хата, в якій живе його дочка зі своїм чоловіком.

Вона також розповіла тобі, що при попівстві вже немає притулку для вбогих; його зруйнували, власне, розібрали на паливо, бо він уже нікому не був потрібен — жебраки та їхні діти один за одним подалися в світі. Ці злидні виходили з притулку в масивні, незвичайно широкі двері, і вже ніхто з них не повертав на ту коротку стежину, що вела до попівського фільварку, а всі йшли в світ, у міста й на фабрики, або на панську, тепер уже їхню землю; а дехто з жебраків оселився в покоях панського палацу.

Дочка збожеволілого жебрака нагадала тобі також вашу спільну подорож, коли вона, ти, її батько, зв'язаний шнурками, а також твій сільський учитель їхали возом до міста: ти — на іспит, її батько — на смерть, вона — щоб скласти компанію батькові в його останній подорожі, а вчитель — із вами, як з наслідками своєї відваги й праці.

А згадавши про ту подорож, вона мусила також згадати жебракову смерть — тихе, спокійне вмирання якраз у той час, коли ти складав іспит у гімназії.

Потім та молодиця розповіла про батьків похорон на кладовищі в невеличкому містечку. Сказала, що її батько має гарну могилу на тому кладовищі, що на могилі стоїть гарний дубовий хрест, до якого прибито металеву табличку з батьковим ім'ям.

Ти сказав тій жінці «до побачення», але вже ніколи не зустрів її; не зустрівся ти з нею і того дня, коли востаннє, перед самою смертю, ішов до рідної оселі; може, ти побачив тільки її хату на колишньому панському полі, здираючись на високу кручу, з якої вже не спустився.

Сказавши їй «до побачення», ти пішов далі, знову розкошуючи тією великою радістю, яка охопила тебе.

До свого великого міста ти приїхав уночі, а вранці убрався в нове вбрання і наглясував черевики. Отак рішуче й жорстоко розпочав ти будівництво свого щастя, в чому тобі довго ніщо не заважало; не завадили тобі навіть візити твого сільського вчителя, під час яких він нагадував тобі багато речей, що про них ти забув і що ними злегковажив.

Вранці ти розмовляв по телефону з Веславою, і вона сказала тобі: «Значить, ти вернувся, мій чорний тигре»; ви домовились зустрітися в приміському лісі, а потім ти пішов до інституту й, одержавши стипендію, яку тобі прислав гірничий трест, кілька годин тинявся по місту.

Після тієї ночі ненависті, жалості й огиди,

яку ти провів у рідній хаті, прийшов вечір кохання в приміському лісі, і ти знову почув: «Який ти сильний, мій чорний тигре, мій коханий чорнявчику».

То було твоє перше, запізніле кохання, Міхале Топорний, і ти вже багато заплатив, і ти вже багато втратив, платячи за той ранок кохання і вечір кохання в приміському лісі й за ті палкі Веславині слова: «Мій ти чорний тигре, мій ти коханий, дужий чорнявчику».

Ти заподавливо почав безпечувати й зміцнювати своє кохання і своє щастя; ти старанно вчився й складав іспити, поцікавився на Веславину пораду, чи бережуть у гірничому тресті для тебе добру посаду інженера — оглядача гірничих машин.

В той період не раз можна було бачити, як ти швидко йдеш містом або довго вночі сидиш над підручником, або забився разом із Веславою в якийсь затишний, захищений од світу куточок; і та твоя швидка хода, і те, що ти до пізньої ночі сидів над підручником, і ті твої таємні зустрічі з Веславою в віддалених, затишних куточках або у неї вдома, коли там нікого не було, або в твоєму помешканні, — усе це служило твоєму запізнілому, першому коханню, мало убезпечити, зміцнити його.

Ти оговтався вже трохи в місті й навчився легко обминати людей на хіднику, і позбувся мужицької звички лупати на все очима й розмірковувати, повільно розмірковувати й лупати очима, і дивуватися, зобачивши дрібні, маловажливі речі, й, наче дитина, радіти дрібним речам, позбувся мужицької покори, згоди на таке життя, яке є, й на таку смерть, яка буде, і серце твоє вже позбулося того повільного ритму мужицького серця й билося тепер щораз швидше.

Ти носив темне або ясно-сіре вбрання і здавався ще вищим, бо трохи схуд; твоє обличчя видовжилося й прибрало чіткіших, так би мовити, яструбиних рис. Волосся твоє й далі було чорне; може, в ньому з'явилося трохи сивини, але вона прикрашала його й навіть приваблювала погляди перехожих.

Такий ти був і так, либонь, тоді виглядав, Міхале Топорний, і тобі далеко ще було до тих перших ознак старіння, які звичайно з'являються в людини тоді, коли життя її зверне на другу половину, і які з'явилися в тебе незадовго до смерті, бо ти помер, маючи п'ятдесят років.

В оповіді про твоє життя ми дійшли до того періоду, коли Веслава відкриє тобі багато важливих речей; але перед тим відбудеться твоя зустріч із твоїм рудавим, непоказним з виду сільським учителем, якому свого часу дала з відчаю ляпаса Марія і який прийшов до тебе вже після того, як задумався над твоїм життям і над тобою.

Дрібна постать твого сільського вчителя з'явилася несподівано одного з вечорів біля

твого помешкання і в темряві вулиці вида-лася тобі трохи не приви́дом; і ти тоді, пев-но, був подумав, що це всього-на-всього мана; бо ти хотів, аби цієї людини там не було, бо тоді тобі не треба було б розмов-ляти з ним, не треба було б заходити в не-приємну розмову, воскрешати думки, які давно відмерли, слова, які щезли, й порів-нювати ці думки і слова з теперішніми дум-ками й словами.

Але та дрібна постать усе ж таки стояла в сутіні й незабаром наблизилася до тебе, й ти тоді виразно побачив перед собою сво-го сільського вчителя і почув його голос.

Ваша розмова відбулася в твоєму помеш-канні, вона тривала довго, бо закінчилася тільки пізно вночі.

Учитель згадував війну й ваші таємні зустр-ічі, а потім заговорив про перші дні й тижні по війні. Згадав про візит наймитів до пан-ського палацу й про день поділу панської землі, коли збожеволів той найбільший зли-день з притулку для вбогих при попівстві; а потім згадав про вашу спільну подорож до маленького містечка, де ти склав іспити на атестат зрілості.

Він говорив про все це з хитрістю досвід-ченого педагога, бо хотів спрямувати твої думки й уяву до того періоду, про який ішла розмова, щоб ти зміг порівняти ті свої дум-ки й уявлення з теперішніми своїми думка-ми й уявленнями; і щоб зміг порівняти те, як ти думав під час війни і в перші тижні, а може, і в перші місяці по війні, з тим, як ти думаєш нині; а може, той розумний і водно-час трохи хитрий педагог хотів повести вашу розмову так, щоб ти сам розворушив своє сумління і щоб він не мусив цього за тебе робити.

Учителеві не йшлося про якусь там аж надто велику премудрість, йому йшлося про звичайнісінькі речі, а також, щоб навчити тебе захищатися від приголомшення, бо воно завдає шкоди людині і її сумлінню.

З такими звичайними, дрібними, відомими для всіх премудрощами прийшов до тебе твій сільський учитель і терпляче, простими й звичайними словами наvertsав тебе до них. І на підставі його слів, які він вільно вимов-ляв і підкріплював прикладами, можна було зробити висновок, що йому йшлося також про звичайну, всім відому річ: не можна обирати шлях, який веде через сльози, точ-ніше, через сльози своїх близьких, як шлях найлегшого і найпростішого способу досяг-нення того, що звичайно називається щас-тям; і що не можна скорочувати собі шлях до щастя, бо через це теж потім мучитиме сумління.

Людина повинна прагнути досягти щастя чесним шляхом, а не добуватися до нього всілякими нечесними способами.

Про такі-от звичайні людські речі і йшлося твоєму вчителеві, якому свого часу дали ляпаса, і він повів мову так, що ти нітрохи не міг сумніватися, до чого він гне.

Ти нітрохи не міг сумніватися, що він про-сто хоче, аби ти не кидав своїх близьких, а всілякими способами тягнув їх за собою, аби ти не скидав із себе цього тягаря — близь-ких тобі людей.

Твій сільський учитель усе ще відверто не висловлював своїх поглядів, бо не хотів бен-тежити твоє сумління; а намагався зробити так, щоб ти сам ворухнув його; і тому зда-валося, наче він тільки торує тобі шлях до твого сумління, аби ти сам зрозумів свої обов'язки й свої помилки. Маючи це на меті, він удався до спогадів і показував ру-кою позад себе на знак того, що повертає-ться до минулого й що робить це задля того, аби ти міг пригадати сам себе, того Міхала Топорного в бавовняних штанах, й аби ти міг пригадати собі рідну одноманітну долину між великою рікою та горою каменоломні; аби ти міг в уяві пройтися по ній і побачити знайомих людей та знайомі місця, й аби міг уявити собі наймитів, які підходять до тебе й дивляться тобі в вічі, які нічого не зляка-лися і зайшли до панського палацу; й аби ти уявив собі найбільшого злидня з притулку для вбогих, який не міг заспокоїтися з тієї хвилини, коли пан укляк перед ним, мов перед фігурою святого, і поцілував його стопи, як святому; й аби ти в своїй уяві по-бачив, як до тебе підходить і заглядає тобі в вічі твоя дружина Марія, котра заглядає тобі в вічі навіть тоді, коли ти понуриш голову; й аби ти уявив собі, як заглядають тобі в вічі твій син Сташек і твої сусіди.

А ти, Міхале Топорний, як ти тоді тримав себе, коли твій учитель говорив до тебе?

Що можна сказати про твою поведінку, твої відповіді й твої думки під час тієї роз-мови з учителем?

Все твоє даліше життя свідчить про те, що надаремні були старання твого старого сільського вчителя. Бо що б ти йому не від-повів, це не може мати якогось більш-менш вагомого значення, бо його старання зреш-тою виявилися надаремні.

Може, ти щось і бовкнув під час тієї роз-мови, може, вимовив якусь коротку фразу або кілька слів, у яких, однак, не міг пере-дати усіх своїх думок і почуттів й усього сво-го тодішнього становища. Але ті твої короткі фрази могли свідчити тільки про одне: ти вже не можеш повернути назад, і твоє запіз-ніле кохання прийшло до тебе заслужено й ніщо вже не зміниться.

Твої відповіді, твої короткі фрази свідчи-ли, мабуть, про те, що ти добре не розумієш себе й не знаєш, який ти жалюгідний, бо не належиш до тих щасливих, що можуть дося-

гати своєї мети без сліз болю в близьких людей, бо ти належиш до тих нещасливих, які сльозами й відчаєм близьких людей мусять платити за те, що вважають своїм щастям, бо ти належиш до тих нещасливих, котрі опізналися й тепер наздоганяють, весь час наздоганяють, котрі іноді мусять ненавидіти своїх близьких, аби кохати чужих.

Твої скупі відповіді вчителеві не свідчили про те, що ти розумієш себе; вони свідчили скоріше про те, що ти хочеш здихатися свого вчителя, який прийшов до тебе з повчаннями, котрі тобі вже не пасують; бо своїм життям ти випередив, а може, уникнув їх і мусив би зректися свого першого, запізнілого кохання, щоби ті повчання годилися для тебе; ти мусив би відмовитися од застрашної зустрічі з Веславою, коли ти побачиш її тіло й торкнешся його, а вона скаже: «Який ти сильний і гарний, мій чорнявчику».

А ти ж не зречешся свого кохання, ти не відмовишся бодай від однієї зустрічі з Веславою й не віддаси тієї зустрічі за цілу одноманітну долину, що розкинулася між великою рікою і горою каменоломні; ти не згодився б бодай одну усмішку тієї молодої, гарної дівчини, один її подих віддати за ту монотонну рівнину між великою рікою і горою каменоломні.

І ти, мабуть, знехочу іноді мурмотів щось на відповідь тільки тому, що хотів здихатися старого вчителя, хотів, аби він уже забрався зі своїми повчаннями.

Він це, певно, зрозумів, але перш ніж попроситися, спробував іще заговорити до тебе піднесеним голосом, що, власне, уже свідчило про його цілковиту капітуляцію. Ти теж почав голосніше говорити про те, що вороття для тебе вже немає.

Отож у розмові почали звучати різкі докори, вона стала схожа навіть на сварку, і тоді учень подивився на вчителя як на докучливого причепу, а вчитель подивився на учня як на людину, котра не гідна шани.

На тому розмова мусила скінчитися, і старий учитель пішов, навіть не попрощавшись. Була пізня ніч, власне, скоро мало вже дніти.

Ти, Міхале, хотів його провести, але він замавав руками, мовляв, не треба; отож ти вийшов тільки на балкон у коридорі будинку, де ти мешкав, і звідти зраділо дивився, як цей дрібний, худий чоловічок іде безлюдною вулицею разом із своїм багажем вдивив, що їх він намарне розгортав перед тобою під час багатогодинної вашої розмови.

Ти бачив, як він ішов безлюдною вулицею, на якій гучно лунали його кроки, і як зник за муром будинку разом зі своїми шляхетними повчаннями про сумління і чесне щастя; і тільки далекі, приглушені звуки його кроків свідчили про те, що він ще хви-

лину тому був тут, і вони дедалі тихшали, а потім і зовсім розтали.

Ти довго стояв на балконі, дивився на безлюдне, заснуле місто й піддавався радості, яка знову почала огортати тебе, і уявляв собі лісові стежки та лісові галяви, на яких ти будеш зі своєю Веславою, коли розвидниться.

Потім здалеку долинув паровозний свисток, і чути було даленіючий стукіт коліс поїзда, і ти знав, що це той поїзд, яким твій сільський учитель повертається в ту одноманітну долину, на берег великої ріки, на схил гори каменоломні; і в тінь дерев та тинів, як у безпечний сховок, везе свої видива, що ними марно живив тебе не одну годину, і всі свої повчання про сумління й чесне щастя.

Частина третя

Від першого візиту до тебе сільського вчителя минуло багато часу й багато відбулося всляких подій, і ти, Міхале Топорний, знову значно просунувся вперед, і багато чого досяг, і вже серед білого дня сидиш в одному з покоїв Веславиного помешкання; а поруч тебе сидить її батько, дебелий, високий чоловік, і ви обидва нетерпляче зиркаєте на двері другого покою, де твоя друга дружина, Веслава Топорна, уроджена Яжецька, народжує сина.

Пологи, мабуть, іще не почалися, бо з покою, де вони почнуться за якусь хвилю, вийшла вся в білому медсестра по склянку содової води для лікаря-акушера, що сидить коло Веслави.

Міхале Топорний, сину Вінценти Топорного, що народився в кімнаті, де замість підлоги була долівка, — сам ти теж народився у тій кімнаті, де замість підлоги була долівка, — батьку сина Шашека, що народився в тій самій кімнаті, де замість підлоги була долівка, крізь прочинені на хвилюк двері на тлі темного килиму ти побачив білу постіль, на якій лежала твоя дружина Веслава, і вкритий білою скатертиною невеличкий столик з блискучими лікарськими інструментами та маленькими пляшечками з ліками; а це свідчило, що ти в своєму житті просунувся далеко вперед і багато чого надолужив; про це свідчив також твій огрядний, високий тесть в грубих рогових окулярах, з білими руками, який ходить дрібними, обережними кроками і ніколи не бачив кімнати з долівкою замість підлоги.

Пологи, певно, скоро почнуться, а може, вже почалися, бо ти почув тихий стогін своєї дружини Веслави і якусь шамотною за білими дверима; але потім там знов запала тиша, і ти мусив терпеливо чекати.

Багато чого мусило статися, якщо чоловік, з котрим ти зараз сидиш у покої, — твій тесть, якого ти, дотримуючи заведеного тут звичаю, мусиш називати «татунем».

Але важко сказати, чи це він помстився над тобою, чи навпаки — ти помстився над ним, коли ти всміхнувся йому й сказав: «Татуню»; важко сказати, хто з вас переміг, хто доконав помсти — той, який народився в кімнаті, де замість підлоги була долівка, чи той, який не мав ніякісінького поняття, що таке долівка.

І все ж таки, мабуть, він помстився над тобою, а може, ти помстився над ним, бо зробив з його дочкою, що хотів — покохав його дочку, а його дочка покохала тебе.

Але, може, все ж таки він помстився над тобою, може, все ж таки цей знаний лікар, син фабриканта, який зараз посміхається тобі, доконав помсти, і сталося так, що ти, кохаючи його дочку, зненавидів Марію і село, і ту одноманітну долину, котра простяглася між великою рікою і горою каменоломні.

А може, все ж таки ти помстився над цим огрядним паном, над цим твоїм «татунем» і переміг його, бо ти вийшов з хати, де замість підлоги була долівка, і вдерся до цих покоїв, а він і його донька, і його дружина прослали пухнасті килими під твої ноги, що босі ходили по землі.

Але, може, саме він помстився над тобою й здобув перемогу, бо ти одігнав від себе багато своїх думок і наближався до його доньки, як побожна людина до святого образа, і визнав за щастя бути поруч неї й торкатися її пещеного тіла, без гуль і потовщень, зманіженого усім її дотеперішнім життям.

Пологи, либонь, уже почалися, бо з-за дверей чувся Веславин стогін, її заспокоював лікар-акушер.

За кілька хвилин народиться твій син, Міхале Топорний, і онук цього огрядного пана в окулярах, що ходить дрібним, обережним кроком, а також онук твого батька, Вінценти Топорного, мужика з широким, завжди неголеним обличчям, який, тамуючи в душі тяжкий біль, відносив на цвинтар маленькі домовини своїх голодних дочок і який, коли ти народжувався, щохвилини грюкав чоботом у двері до кімнати й питав сільську акушерку, чи ти вже народився; бо він чекав сина; адже син, як підросте, якось дасть собі ради.

Якби він був живий і зараз чекав з тобою й цим огрядним паном кінця пологів твоєї другої дружини, то міг би за звичкою ска-

зати: «Треба, щоб був син, бо син, коли підросте, якось дасть собі ради». А цей огрядний пан, твій тесть, твій «татуню» не зрозумів би цих його слів, він, мабуть, здивувався б, що люди можуть таке верзти, чекаючи народження дитини.

За кілька хвилин народиться онук твого покойного вже батька, того селянина, який не дався лікарям на підмову лишитися в живих, бо він знав ліпше за них, що селянин мусить мати дві ноги, й не дозволив відтяти собі хвору, посинілу ногу; бо як би це виглядало і як на нього дивилися б люди, і як на нього дивилися б коні й корови, і який це був би сором перед людьми й тваринами. Тому він затявся й не погодився лишитися в живих.

І ось нині приходить на світ його онук, що є також онуком цього огрядного пана, твого тестя.

А може, все ж таки ти, Міхале Топорний, помстився над своїм огрядним тестем, бо його онук буде одночасно онуком твого батька й правнуком твого дідуся?

А може, все ж таки він помстився над тобою, бо ж нам відоме твоє життя, Міхале Топорний, і відомо, як воно складеться, і відомо, що його дочка, а твоя друга дружина, Веслава, покине тебе, бо ти перестанеш бути для неї цікавою забавкою й набриднеш їй, і її навіть почне дратувати цей сильний, привабливий, екзотичний для неї чоловік, цей заброда з одноманітної долини між великою рікою і горою каменоломні, чоловік, чие елегантне вбрання й виглянсовані черевики не змогли приховати плям заброди.

А може, ти переміг цього свого «татуня», цього огрядного пана, що чекає разом з тобою кінця пологів, який, однак, уже відомий, бо, знаючи твоє життя й те, як воно проходило, відомо, що в тому покої за білими дверима народився син, якого назвали Єжи.

А тепер треба оповісти про ті події, які сталися з тобою до тієї хвилини, коли ти чекаєш народження сина Єжи.

Після візиту сільського вчителя сталося багато подій, і ти просунувся значно вперед на своєму шляху, — користуючись тією трохи кумедною метафорою, яку придумав твій товариш, що вдавав із себе такого суворого й жорстокого, а по суті, був просто екзальтованим, — на тій лінії, що весь час вела навскоси вгору.

Ти взяв розвід з Марією, одержав диплом і обійняв посаду інженера-механіка в гірничому тресті.

Коли ти з'явився туди, посаду начальника відділу машин та механічного устаткування шахт займав інженер, який саме лікувався в

санаторії; ти, прагнучи надолужити згаяний час, почав бігати по канцеляріях тресту й казати, що посаду начальника механічного відділу має займати здорова й сильна, а не хирна людина; очевидно, ти посилався на інтереси підприємства, що для людей догадливих і дисциплінованих означало те ж саме, що й інтереси краю.

Ти вже знав, як узятися до діла, і виявляв велику активність на важливих виробничих нарадах; зрештою ти обійняв посаду начальника механічного відділу, поки попередній начальник повернувся з санаторію.

Тобі дали кабінет з важкими кріслами, секретарку, і спокійний, літній слюсар відкрутив на твоїх дверях скельце, вийняв картку з прізвищем попереднього начальника й засунув туди іншу — з твоїм прізвищем; ти був присутній при цьому й спостерігав, як вправно орудував викруткою цей спокійний, терплячий чоловік, що безперервно міняв картки з прізвищами на дверях великої канцелярії гірничого тресту.

У власне розпорядження тобі дали також авто, щоб ти міг швидко здійснювати контроль над устаткуванням у шахтах і каменоломнях тресту.

Іноколи ти на цілий день відпускав шофера, брав із собою Веславу і їхав з нею далеко за місто; дорогою оглядав підлеглі тобі підприємства, а потім звертав до лісу, щоб прохолодитися й подихати свіжим повітрям.

Іноді ви їхали узліссям, звідки відкривався далекий краєвид аж до тієї каламутної плями над обрієм, яка могла нагадати тобі твою рідну долину й поля на ній і панські ниви, що стали тепер мужицькими й що на них найбільший злидень з притулку для вбогих дознав величезного щастя.

Ти вже багато чого досяг і багато що втратив на той момент, коли чекаєш народження другого сина. Ти маєш уже диплом інженера й гарну посаду, гарну платню й авто у власному розпорядженні, багату дружину, яка кохає тебе, надію отримати нове помешкання; але ти втратив спокій, і в тебе швидко б'ється серце, бо серця в заброд б'ються швидше, аніж в інших.

За хвилину відчиняться двері, і ти, і твій тесть, цей твій «татуньо», нетерпляче й зацікавлено підхопитеся із крісел, і медсестра в білому повідомить вас, що народився син — твій син, онук твого «татуня» й твоєї «мамуні»; твій син і онук твого батька Вінценти Топорного, того впертого, лихого мужика, онук твоєї матері, неговіркої, але працюючої Агнешки, вродженої Дуда, яка мала легку смерть — вона померла під час сну, бо під час сну вмирають на ту хворобу, що обертає кров у воду.

Але хто над ким помстився, хто переміг, коли народилося це пискля, хто переміг,

коли це пискля поклали в білу блискучу ванночку, щоб скупати його, а потім сповили в біленькі, теплі пелюшки й поклали в дитяче біле ліжечко з сіткою обіч заснулої матері, довкола якої тепер усі ходили на здибочках, щоб не розбудити її? Може, перемогли ті з одноманітної долини, що розкинулася між великою рікою й горою каменоломні, і той жебрак, що збожеволів від щастя на своєму полі, яке колись було панське, і всі схожі на нього, що збожеволіли від щастя після того, як отримали дари часу? Хто довершував помсту — вони чи ті панове з міст і фабрик, ті божевільні, яких розбив параліч після того, як вони втратили свої фабрики і маєтки?

Хто переміг і що перемогло, і хто над ким помстився, і хто кого намагався здихатись, і які події, і яка історія перемогла в цій боротьбі, що розпочалася, тільки-но з'явилось це крихітне створіння, з якого виросте твій син Єжи, що розпочалася в крові цього немовляти, котре спить у білій постелі?

Хто переміг і хто над ким помстився, і хто кого намагався здихатись з появою цих тонких жил і цих тонких ниток нервів, цього першого трепету життя ослизлої, слабкої й крихітної істоти?

II

Ти купив для цього немовляти, для свого другого сина голубий візочок з фіранками й оборочками, щоб його можна було вивозити в парк, бо немовлятам потрібне свіже повітря.

Возила його в візочку пестунка, а часом для власної приємності це робила Веслава; а бувало й так, що ти і Веслава клали дитя в візочок і возили його по парку, і придивлялися до нього, і намагалися вгадати, на кого воно подібне; але ти не надто заглиблювався у відшукування родинної подібності, і якщо йшлося про твою лінію, то ти і Веслава доходили тільки до твоєї особи й про сільського дідуся дитини, себто про твого батька Вінценти, не згадували, бо якимось так уже воно виходило, та й, крім того, Веслава ніколи не бачила твого батька; але якщо йшлося про Веславину лінію, то у відшукуванні подібності дитини ви доходили до твого тестя, того твого «татуня», й до твоєї тещі або «мамуні» й навіть до Веславиних дідуся і бабусь; і твоя «мамуня» правила своє, що дитя подібне на її батька, колишнього поміщика.

Того дня, коли до тебе приїхав твій перший син Шашек, ви теж возили з Веславою Юрека у візочку і просто з парку пішли на станцію, що була неподалік.

Ти вирішив забрати Сташека до міста й віддати його до школи на власний кошт, бо хотів, аби він закінчив у місті початкову школу, а потім пішов до гімназії, а потім і до університету.

Справа Сташекового приїзду до міста вирішувалася досить довго, але зрештою через посередництво дядька Миколая було погоджено, що Сташек мешкатиме не в тебе, а в гуртожитку, аби зовсім не відбирати хлопця в матері й аби вона могла його навідувати.

До міста Сташека привіз дядько Миколай, який вернувся до села першим же поїздом, бо там його чекала невідкладна праця, і до гуртожитку Сташек пішов з тобою та Веславою, а також із малим Юреком, якого ви везли в візочку.

Ви йшли алеєю парку, ти, певно, був у сірому вбранні, плащі й капелюсі, а Веслава — у легкому шерстяному костюмі й шовковому квітчастому шарфику на грудях. Сташек був у штанях без кантів, у короткій свитці з такої ж самої матерії, що й штани, тобто у споконвічному вбранні мужицьких дітей; на голові в нього був картуз.

Ти котив перед собою візочок з біло-голубою постіллю, з гаптуванням та оборочками. Веслава йшла обіч тебе, а попереду біля візочка йшов Сташек, цей сільський хлопчина в грубих ногавицях, твій перший син; ідучи неквапливо алеями парку, ти бачив перед собою двох твоїх синів, і Веслава теж бачила перед собою двох твоїх синів, один з яких був також її сином, а другий — сином Марії.

Щоб розповісти про ту вашу прогулянку алеями парку, про ваші уявлення, почуття й думки під час тієї прогулянки, треба тебе, Міхале Топорний, поспитати, що ти відчував, маючи перед собою двох своїх синів, і чи ця картина втішила тебе, чи налякала, чи була ця картина приємна для тебе, чи страшна, й чому ти щохвилини переводив погляд із синів на Веславу і як далеко ти тоді зайшов у своїх думках, маючи перед очима тільки одну дитину, яка спала в візочку, і плечі одного хлопчини, що йшов поруч візочка, власне, тільки сіру, витерту тканину свитки.

Що було і хто був на тій далекій дорозі, якою ти йшов углиб себе, і кого ти там ховав і кого воскрешав, і кого з людей, і які предмети поставив на тій дорозі, яку уявив собі?

Що мав означати жест, яким ти показав на дитину в візочку й звернувся до Сташека: «Це Юрек, твій брат»?

Як потім ти пояснював собі те, що Сташек рвучко й злякано повернув до вас своє лице і пильно, злякано і все ж таки з повагою глянув на Веславу, те, що він задер голову й уважно почав придивлятися до її обличчя?

Чи, маючи перед очима цих своїх, справді

своїх, дійсно своїх синів, задав ти собі запитання, котрий із них більше твій?

Тобі відома була незаперечна й непохитна істина, що вони обидва твої, але котрий із них був більше твій?

Чи довершував ти тоді на тій алеї парку свій вибір і чи бачив в одному з синів самого себе?

Як відрекомендував би ти Сташека, коли б зустрів когось із знайомих, і коли б той знайомий спинився біля вас, і коли б ти змушений був усіх йому відрекомендувати?

Що ти тоді сказав би? Чи чітко й відверто: «Це мій син від першої дружини», чи тільки — «Це Сташек»? А може, спробував би відвернути увагу знайомого від сина в мужицьких штанцях?

Оповідючи про ту вашу прогулянку парком, треба сказати, що після фрази: «Це Юрек, твій брат», — ти дав Сташекові котити візочок, і Сташек, мов запопадлива нянька, обережно й з гідністю покотив його далі.

А ти, інженере Міхале Топорний, звільнивши руки від металевої ручки візочка і йдучи тепер обіч Веслави, відчув себе дещо вільніше.

Перед вами була дуже вузька перспектива, бо ви бачили тільки плечі в старій свитці, картуз і ті бічні деталі візочка, яких не затуляла Сташекова постать.

То була хвилина, коли обличчя дитини в розкішному візочку й обличчя Сташека наблизилися до себе, і дитина у візочку, і Сташек, і візочок творили тепер міцне, єдине ціле.

Потім дитина в візочку прокинулася й почала плакати, і її треба було переповити, і ти зробив це разом з Веславою; а потім іще треба було поправити постіль, і тому тоді, коли ви це робили, Сташек тримав дитину на руках; спинилися ви якраз під старим кленом — і Сташека, який тримав Юрека на руках, вам не було добре видно, бо ви схилилися над білими пелюшками в візочку.

Ви бачили тільки перший і останній момент, коли Сташек тримав Юрека на руках; ви не могли бачити, як той сільський хлопчина, син інженера Міхала Топорного, керівника механічного відділу, тримає на руках кількамісячне панення в білому вовняному костюмчику, сина того самого інженера Міхала Топорного, керівника механічного відділу гірничого тресту.

Але вже навіть перший і останній моменти, коли ти побачив Юрека на Сташекових руках, могли наштовхнути тебе, Міхале Топорний, на думку, що мало сказати: «Юрек і Сташек — брати».

Коли скінчилася паркова алея, вам треба було перетнути вулицю, і ти, Міхале Топорний, раптом застиг на бруківці, наче перед доконечною потребою зробити вибір між

своїми двома синами, і вже наближалася та хвилина, коли можна буде довідатися, котрий із них більше твій і в котрому ти бачиш себе. Сташек котив алеєю візочок з Юреком, а ви з Веславою йшли слідом за ними; Сташек з'їхав з візочком на брукувівку, де звичайно ніколи не їздив транспорт, але того разу зненацька з'явилися машини, що швидко мчали, і якась пожежна машина, котра без угаву вила; і Сташек раптом утратив розум і пустив нікельовану ручку візочка, і візочок покотився вперед. І під час тієї небезпечної ситуації був такий мент, коли ти, якби захотів схопити візочок, поставив би під загрозу Сташека, а якби кинувся до Сташека, щоб урятувати його, поставив би під загрозу Юрека. Але перш ніж ти вирішив, що тобі робити, самовладання водіїв допомогло уникнути нещастя; і тому на тій вулиці ще не можна було довідатися, котрий із твоїх синів більше твій.

Але ти, інженере Міхале Топорний, зрештою довершив вибір. Незадовго до смерті ти придивився до них обох; мов злодій, підкрадешся до дверей покою, де вони сидітимуть, мов добровільний раб своїх синів, покійрно, на здибочках підійдеш до прочинених дверей і крізь щілину зобачиш їх обох, і пильно приглянешся до них, і підслухаєш, про що вони гомонять, і довідаєшся, які в них плани, яка праця чекає їх, і тоді доверши вибір, і це буде гідний тебе вибір; і в тому виборі буде сенс твого бентежного життя.

Але до тієї хвилини, коли інженер Міхал Топорний, уже не в пишній шкурі, надягненій перед великим люстром у нічному кабаре, а в потертій, допіру натягненій шкурі покійрної людини, підкрадатиметься до дверей покою, де сидітимуть двоє його синів — Станіслав і Єжи, — лишилося понад десять років; той кільканадцятирічний період, протягом якого інженер Міхал Топорний безбачуватиме своє дотеперішнє становище, що тільки-но починається; і те своє становище він безбачуватиме доти, аж поки воно не видасться йому незадовільним, і тоді він гарячково прагнутиме досягти вищого становища, і коли досягне його, знов почне його безбачувати.

Рік, а може, два, перш ніж перебратися до власної квартири в новому будинку коло міського парку, інженер Міхал Топорний мешкав у Веславиних родичів — свого високого, огрядного «татуня» і своєї «мамуні».

Твоя посада, інженере Міхале Топорний,

і твоє службове авто, а пізніше і власне авто, а також Веславина любов зробили так, що твій «татуньо» був добрий для тебе і «мамуня» теж не найгірша. Вони тільки просили тебе, аби їхнім знайомим і гостям ти казав, що ти — син заможного господаря, який мав гарні будівлі, багато корів, коней і сільськогосподарських машин, а також наймитів. Ти погодився, бо вони тебе дуже просили; і коли ти погодився, вони неймовірно зраділи, бо їм тільки того й бракувало для доброго самопочуття, тільки тієї твоєї брехні.

Та твоя брехня була потрібна їм для того, аби ніхто з їхніх гостей не подумав, що дочку Яжецьких пестить уночі син бідного мужика, який народився в хаті, де замість підлоги була долівка; й аби гості не подумали, що той, хто народився у такій хаті, нарядив дитину дочці Яжецьких і що саме він, кого обминула пошесть дизентерії, бо тільки він зостався в живих з усіх дітей і його не понесли так, як трьох сестер, на цвинтар у маленькій домовині, що саме він, над ким змилосердилася пошесть, дав їм онука; аби ніхто з гостей не подумав, що людина, яка ходила боса, в бавовняних штанях, вузьких і таких коротких, що вони не закривають навіть кісточок, а голову покривала просяклим потом і гноєм картузом, що людина, яка бабралася в пилюці, вовтузилася з ціпом, плугом, косяю і, скоро світ, ставала до праці, вдерлася до покоїв Яжецьких і залізла на білу постіль, якою вони звінували свою дочку перед вимушеним шлюбом; вимушеним, бо у Веслави почав рости живіт, і вона не хотіла навіть слухати, аби щось зробити, поки не пізно, бо вона любила Міхала Топорного жагучою, чуттєвою любов'ю, тією любов'ю, що приносить людині користь, тією любов'ю, що більше бере, аніж дає.

Чи кричав ти, Міхале Топорний, чи волав у душі, коли говорив елегантно вбраним гостям твого «татуня» й твоєї «мамуні», що походиш із заможної родини й що замолоду їздив верхи, і що у вас у господарстві все було, як належить, — і худоба, і стайня, і стодола, і машини? Чи ти, може, волав у душі: «Я був убогий мужик, який не міг спокійно пройти навіть повз кізяк, що плавав у гноївці, а мусив вилами виловити його, наче рибу, мусив полювати на того кізяка в гноївці, як рибалка на плітку, і намащувати його вилами під темною смагою гноївки і припирати його до стінки ями, а потім переможно брати на вила й кидати на віз, щоб кізяк не пропав марно?»

Чи кричав ти тоді в душі: «Я був звичайним мужиком, і молодість моя не минала в їзді верхи. Коли треба було, я закопував здохлих свиней, добивав кобилу, яка гинула, був мужиком, який сіяв із ряднини і косив косяю, обрубував верби, був ветеринаром

для своїх свиней і корів, убивцею зайвих цуценят, зівакою, що, спершись на тин, любив дивитися в поле?»

Чи кричав ти тоді в душі: «Мужик, звичайнісінький мужик, а не аматор коней, який замолоду розважався прогулянками верхи на скакуні, сидить з вами зараз коло столу за цим срібним сервізом і нудьгує?»

Чи кричав ти так тоді в душі, інженере Міхале Топорний, чи тільки всміхався й шепотів: «Ну й поглузував же я з гостей «татуня» й «мамуні»?

Інженер Міхал Топорний багато що зрозумів і багато чого навчився у ту хвилину, коли «татуню» й «мамуню» просили його, аби він розповідав їхнім гостям ті вигадки про своє заможне походження. Потому він іще дужче почав зміцнювати своє становище, іще дужче прагнув піднятися вище, хотів іще швидше просуватися тією «лінією, що веде навскоси вгору».

Оповідати про твою працю в гірничому тресті, треба сказати, що ти часто контролював й інспектував підлеглі тобі об'єкти й бував навіть там, де не з'являвся жоден із твоїх попередників; ти контролював навіть дуже дрібні ділянки праці в шахтах і каменоломнях, де працювали нескладні машини, і заходив навіть у такі місця, де взагалі не було машин і де контроль мав здійснювати хтось інший.

Тебе все цікавило, і ти хотів усе знати, бо настроїв уже себе на рішуче просування «лінією, що веде навскоси вгору», і своє майбутнє пов'язував із щораз вищими й щораз важливішими посадами.

До цього тебе спонукало твоє запізнення і сором опізненого; ти примусив себе рішуче крокувати вперед, бо хотів, аби якомога швидше настав такий день, коли вже ніхто не вважав би ні на твою хату з глиняною долівкою, ні на твою давню мужицьку одіж, ні на твоє давнє мужицьке життя.

Ти хотів, аби якомога скоріше настав такий день, коли гостям свого тестя й тещі ти невимушено зміг би розповісти про хату з долівкою як про щось зовсім байдуже для тебе й неістотне, не чванячись і не соромлячись, як про щось таке, що не допомагає тобі зараз, але й не шкодить.

І в тому прагненні швидко просуватися вперед ти хотів не тільки надолужити те, що ти не зробив до 1945 року, але й значно піти далі, ніж треба було, щоб надолужити згадане; здавалося, ти хотів зовсім закреслити й відкинути першу половину свого життя, а період із 1945 року, який був роком твого раптового старту вгору, так розширити й так заповнити працею, аби в тебе склалося враження, що по-справжньому ти живеш допіру після 1945 року.

Тобі здавалося, що шлях до такого становища веде від посади нижчої до посади вищої, тобто по лінії, яка послідовно веде вгору.

І тому з тих перевірок та інспекцій ти завжди привозив більше, аніж твої попередники, даних про механічне оснащення пунктів, підлеглих дирекції тресту, і з тими даними, не обминаючи також організаційного боку справи, одверто й на повен голос виступав на нарадах, зборах і висував нові, — як у таких випадках кажуть, — ідеї; це означало, що старі методи керівництва гальмують усю справу й заважають добитися кращої продуктивності праці. Ти говорив про це зі зворушенням, рішучим виразом обличчя і не боявся навіть робити закиди деяким товаришам з управління, ба навіть самому директорові, перебільшувати їхні помилки.

Щоб не припускатися помилок і могли як слід оцінювати окремі дрібні ділянки праці, а також діяльність тресту загалом, ти простудіював багато книжок з економіки та праці в гірничій промисловості, завдяки чому до твоїх чисто технічних знань долучилися надзвичайно потрібні й корисні відомості, які поповнювали твої знання в галузі економіки.

Не раз бувало, що цілу ніч перед зборами техніків та інженерів ти читав книжки з економіки, аби викликати на зборах у товаришів подив і збентеженість своєю обізнаністю у цій галузі.

Під час свого жорстокого просування вперед ти не думав про інших і радів з неучтва деяких колег, а також дбав про те, щоб усе в твоєму відділі йшло точно, у згоді з інструкціями й рекомендаціями згори, і щоб кожен твій крок уперед можна було підтасувати під найперший обов'язок — піклування про інтереси суспільства й країни.

Твої часті перевірки й інспекції могли викликати переконаність у твоїх колег і начальників, що ти сумлінно й педантично виконуєш свої обов'язки і що ти підеш далеко, якщо й далі так працюватимеш і далі так чинитимеш.

Ця переконаність, яка часто знаходила вияв у словах, підсилювалася страхом перед тобою — фанатично працюючим, жорстким і нетовариським.

Але ти, Міхале Топорний, боявся ще дужче. Ти боявся, щоб не зруйнувався твій життєвий план, щоб добре була забезпечена твоя любов; свій страх ти заховав глибоко, і його ніхто не бачив, інакше тебе перестали б боятися, а потім перестали б допомагати тобі підійматися на вищі посади.

Розповідаючи про події того часу, коли ти в гірничому тресті обіймав посаду начальника механічного відділу, треба згадати про візит до тебе делегації селян з твого рідного

села, а також про візит твого сільського вчителя.

Делегація селян приїхала просити, щоб ти заборонив вирубку лісу на горі, де ведеться розробка каменю; ти міг би це зробити, бо тобі, як начальникові механічного відділу, підлягало все устаткування каменоломень, а отже, і каменоломні в рідному селі. Ти наказав вирубати той ліс, аби розширити механізацію робіт і в такий спосіб значно скоротити шлях транспортування цінного для будівництва каменю. Але селяни хотіли врятувати свої сосни й пропонували збудувати іншу, трохи довшу трасу, яка обминула б їхній ліс.

У тій справі до тебе прийшло четверо селян; спершу вони зайшли до підпертого грубими колонами вестибюля, а потім довго блукали коридорами, поки знайшли твій кабінет; кур'єр нарешті показав їм твій кабінет, і вони рушили до нього коридором, розмахуючи руками.

Селяни були в чоботях і в сір'яках; картузи вони поскидали і тримали в руках. Попереду крокував високий селянин, який жив під самим лісом; у тропі за ним ішла решта.

Вони довго йшли коридором, обережно ставлячи ноги, наче боялися зіпсувати гарний, блискучий паркет; про їхню рішучість свідчило тільки розмахування руками і те, як вони рівно тримають свої тулуби, але ноги їхні, здавалось, боялися — в них іще не ввійшла відвага.

Нарешті селяни звернули за ріг коридора й опинилися перед дверима твоєї канцелярії; спершу вони зайшли до приймальної і секретарка сказала тобі, що до тебе прийшли, і тільки після того впустила їх до кабінету, де на підлозі лежав гарний грубий килим. В першу хвилину вони не вимовили жодного слова; ти стояв за столом, спершись руками на скло, що лежало на ньому, і дивився на них, а вони стояли супроти тебе й дивилися тобі в вічі.

Ти, мабуть, уже тоді, в першу ж хвилину прийняв рішення і, мабуть, у ту хвилину мовчанки приготував їм відмову й вирішив, що їхні сосни буде вирубано.

Чому ти тоді ненавидів їх, Міхале Топорний, і чому в першу ж хвилину вирішив, що відмовиш їм?

Ти міг би змінити своє рішення, і, мабуть, можна було б модернізувати каменоломню й скоротити шлях транспортування каменю, не вирубуючи лісу; якби ти захотів, то ваговозам і транспортерам не заважав би ліс, а трасу транспортування теж можна б спланувати інакше й не чіпати лісу.

Але ти з самого початку, ще коли побачив, як вони, поскидавши картузи, спинилися перед тобою і з довірою дивилися на тебе як на свого, і нагадали тобі, що ти однієї з

ними крові, — ти ще тоді вирішив, що відмовиш їм, отож дальша розмова з ними утратила для тебе всякий сенс.

Чому ти прийняв таке рішення? Тому, що впізнав у них своїх односельців з тієї одноманітної долини між великою рікою і горою каменоломні, чи тому, що тут, на тому візерунчастому килимі, вони розгорнули перед тобою затуманений образ тієї долини і всю історію тієї жорстокої долини, яка вимагає ставати перед нею навколішки й примушувати цілувати хліб?

Чи ти ненавидів їх тому, що вони заслуговують на повагу й що ти повинен їх поважати?

А може, ти ненавидів їх за те, що вони надто довго тримали тебе в тій одноманітній долині й тепер прийшли поглузувати з тебе й нагадати тобі про це як про свою заслугу?

А може, ти ненавидів їх за те, що своїми проникливими поглядами вони добиралися до твоєї нової шкури, неначе хотіли її з тебе здерти, неначе знову хотіли нагадати тобі, що ти запізнився?

А може, ти ненавидів їх за те, що мусиш берегти, що мусиш із такими тяжкими зусиллями убезпечувати свою першу, запізнілу любов? Що мусиш гостям свого «татуня» й своєї «мамуні» казати, що ти походиш із заможної родини, що замолоду ти розважався їздою верхи, що ти мусиш дурити гостей своїх тестя й теці?

А може, ти ненавидів їх за те, що побачив у них близьких тобі людей, яким ти багато повинен завдячувати, які навчили тебе любити багато всіляких дрібних речей?

Коли минула та хвилина мовчанки, вони сказали тобі, чого прийшли; тоді ти запросив їх сісти, й вони пірнули в глибокі крісла, а ти всівся за столом на вищому од крісел стільці; цей стілець було спеціально підібрано до високого письмового стола, щоб тобі було зручніше читати папери, які лежали на склі й під склом. Сівши, селяни провадили далі; вони просили тебе, щоб ти пощадив їхній ліс. Говорили уривчасто, короткими фразами: «Шкода дерев», «Шкода таких дерев», — на що ти спочатку не відповідав, хоч уже знав, що відмовиш їм.

Той високий селянин, який мешкав під самим лісом, виклав тобі свій план розширення каменоломні, який дозволяв зберегти сосни, але ти твердо вирішив, що відмовиш їм.

Коли селяни вмовкли, ти коротко сказав, що ліс треба вирубати.

Почувши таке, вони знову почали терпляче й ще докладніше обгрунтовувати свою правоту, аби уберегти дерева. Але й на ті їхні довгі переконування ти відказав так само коротко, що ліс буде вирубано.

Тоді вони знову почали висувати свої аргу-

менти, а ти свої, і ви не діходили ніякої згоди, бо ти ж іще в першу хвилину мовчанки, впізнавши в них своїх близьких з одноманітної долини, поклав собі, що відмовиш їм.

Не було ніякого сумніву в тому, що ти відмовиш їм, і надія селян пошла гасла, але той високий селянин, який мешкав найближче до лісу, все ще не хотів змиритися, бо йому було найдужче шкода того лісу, бо серед тих сосен найбільше належало йому, і вони росли біля самісінької його садиби; тому він устав з глибокого крісла і, подавшись уперед, затопив у тебе свій погляд і в такій позі наближався до твого письмового стола; ноги під ним не тремтіли, бо, певне, в них теж уже ввійшла відвага, а не тільки в руки й тулуб; відвага мусила нарешті вповнити його всього, адже йшлося і про дерева, і про землю, на якій вони ростуть, і про вічну зелень, вічну молодість сосен.

В кабінеті запала глибока тиша, всі чекали, з чим той високий селянин наближається до тебе, з яким важливим аргументом той високий селянин іде до тебе; а він, підійшовши до твого столу, вимовив лише кілька слів: «Ти виріс на тій самій землі, що й ми всі», — і більш нічого; більше ані словечка не сказав тобі той високий селянин, що мешкав під самим лісом, але він влучив у ціль і боляче поранив тебе; це видно було з того, як ти усміхаєшся.

Той високий селянин застиг біля твого письмового столу на пухнастому килимі, а решта сиділи, поринувши в глибокі крісла, об які, проте, не спиралися плечима, бо їм, може, здавалося, що то занадто велика розкіш для мужика. Вони дивилися на тебе, а ти дивився на них, і ви пильно приглядалися один до одного; але вони вже втратили всяку надію й, здавалося, були якісь сковані, приголомшені твоєю відмовою.

Ти, мабуть, добре пам'ятаєш того, що сидів у кріслі під стіною. То був той самий селянин, що колись учив тебе, як треба облуплювати кроля, як добратися до його нутрощів, аби не зіпсувати м'яса й не покалічити шкурку.

Ти, мабуть, пригадав собі, що спершу ти не вмів випускати кишок із кроля й кілька разів навіть покалічив кишки й жовчний пухир і зіпсував усе м'ясо.

Коли ти згадував про це, що цілком могло бути, бо вигляд селянина, який сидів у кріслі під стіною, міг навіть тобі такі спогади, до кабінету на хвилинку зайшла твоя вимуштрована й аж надто слухняна секретарка й сказала, що тобі дзвонять з головного управління; ти взяв трубку й почав розмовляти по телефону.

В кабінеті запала тиша, в якій чутно було тільки твої слова: «Так, пане директор, я вже

давно склав ці списки, хотів подати їх, але нараду чомусь відкладено...»

Так ти відповідав комусь із головного управління, але дивився на селян, що сиділи навпроти тебе; нічого не змінилося — як і до того, найближче до тебе стояв той високий селянин, що мешкав під лісом і що так завзято захищав свої сосни, звернувшись у цьому запеклому захисті дерев до спогадів і давши тобі зрозуміти, що він твій близький, що він із того самого села, що й ти, і боляче діткнув тебе тим нагадуванням; а позаду в глибоких кріслах, як і до того, сиділи троє інших.

Ти добре пригадуєш собі й того, що сидить посередині, того, що поклав на коліна картуза і якимось дивно знітився в глибокому кріслі. Ти, певно, здаєш собі справу, з чим він міг би підійти до твого столу, з яким спомином міг би наблизитися до тебе і як міг би дивитися на білі манжети, що виглядали з рукавів твого темного піджака, і з якою посмішкою ковзнув би очима по склі твого стола. Ти пригадуєш його собі й знаєш, що це той твій далекий кривняк, який робив пастки на пацюків і тебе теж навчив тієї премудрості, і завдяки йому ти став у селі найкращим щуроловом, і в пастку, яку ти змайстрував, завжди мусив спійматися щур.

І того, що сидить у кріслі біля дверей, ти теж пригадуєш собі і знаєш, що зробили ви обидва, коли був падіж на свиней. Ти добре знаєш, що він міг би нагадати тобі з тих часів, коли був падіж на свиней, хоча б те, як ви разом їли м'ясо заслаблї свині. Ти закопав уже кілька штук, але коли заслабла остання свиня й почала вибарвлюватися в той страшний рожево-фіолетовий колір, ти сказав під секретом тому селянинові, який сидить у кріслі коло дверей, що цигани їдять таких свиней і що вам теж можна було б спробувати; і ви тоді потаємці дорізали заслаблу свиню. То було зовсім не важко, бо коли ти стусонув її ногою, вона одразу ж перекинулася, а коли всадив їй під горло ножа, вона тільки тихо кувікнула й навіть ногами не здригнула. Ви обробили її і їли з неї м'ясо, а частину продали крадькома в місті. І він не видав тебе перед селом, аби люди не казали, що Топорний їсть і продає м'ясо здохлих свиней; але нині він міг би це тобі сказати, аби переконати тебе, що він був твоїм надійним товаришем, якому ти мусиш допомогти й пощадити сосни.

І все ж таки той візит селян скінчився твоєю заявою, що ти не можеш задовольнити їхнього прохання й що ліс треба вирубати. Ті, що сиділи в кріслах, підвелися, і тепер уже всі четверо стояли посеред твого кабінету; за хвилину вони мовчки вийшли й твердою ногою подалися до виходу, але коли повернулися до села й побачили свої сосни,

жаль знову стиснув їм горло, а страх скував ноги.

Після того до тебе більше не приїжджали делегації селян, і більш ні про що тебе ніхто не просив.

Друга делегація селян, яка приїхала до тебе, була вже жалобна делегація, прислана з села на твій похорон; і все ж таки, йдучи серед інших делегацій за твоєю домовиною, вони були сповнені гордості, коли проходили у велику залізну браму гарного міського кладовища, коли побачили, що домовина того, хто народився в хаті, де замість підлоги була долівка, пливе кипарисовою алеєю на плечах гарно вбраних гробарів, коли побачили, що той, хто народився в хаті, де замість підлоги була долівка, спатиме вічним сном серед мармуру й граніту й що цим своїм вічним спочинком у такій розкішній могилі й на такому гарному цвинтарі робитиме честь їхньому селу, назву якого висічено на мармуровій дошці поруч дати народження покійного.

Вони привезли на похорон вінок, а також прощення, якого вимагає смерть. Вони пробачили йому все заради його сина, історика й соціолога, який часто навідувався до свого і батькового рідного села, з яким вони провадили щирі розмови і якого полюбили; і, дивлячись на Станіслава Топорного, вони, певно, думали, що не марно прожив своє життя той, хто залишив такого сина, й що мало сенс життя людини, після якої зостався такий син.

Селяни все пробачили йому, мабуть, також заради другого сина, що разом зі старшим братом приїздив до села й заходив на сільські подвір'я і, певно, полюбив село, бо цікавився всім, що бачив у селі.

Вони простили Міхалові Топорному, бо, хоч він і покинув своє рідне село та їхню одноманітну долину, забув про першу половину свого життя, однак, проживши багато літ у гарячці й хапанині, весь час немов перебуваючи в якомусь запамороченні, немов танцюючи запаморочливий, шалений танок, наприкінці свого життя повернувся до рідної оселі, яка почала вже трухлявіти й гнити, щоб уклонитися її пам'яті, а також побачити смерть дерева й зустріти свою власну смерть.

IV

Повертаючись до того часу, коли з першим і останнім візитом до інженера Міхала Топорного приїхала делегація селян, треба пригадати й про другий візит сільського вчителя до свого колишнього учня.

Перший свій візит, Міхале, учитель наніс

тобі на квартирі, а другий — у канцелярії. Під час першого візиту розмова велася про твої особисті справи, зокрема про твоє ставлення до Марії й про твій відхід з дому.

Під час другого візиту твій сільський учитель, той, — як його в селі усі називали, — товариш учитель, приїхав у справі, в якій до тебе приїжджала делегація селян, і почав тобі доводити, що ти зрадив сам себе, що йдеш хибним шляхом, що зрадив принципи, котрі він прищепив тобі під час таємного навчання.

А наприкінці, немовби застерігаючи тебе, сказав, що на схилі височини може статися нещастя, якщо ти не відмовишся від свого рішення й не скасуєш наказу про вирубку й знищення лісу.

Але на самому початку візиту, завівши річ про необхідність урятувати ліс, учитель довго змальовував тобі колишній і теперішній вигляд тієї одноманітної долини між великою рікою й горою каменоломні. Він розповідав так, наче рисував тобі на чистому папері детальний план тієї долини. Ти довідався, що від села до школи збудували дорогу й виклали її рівними, кам'яними плитами, що школа теж нова і що в ній є не тільки класи для дітей, але й помешкання для вчителів і велика зала, куди вечорами сходяться селяни, що деякі селянські садиби огорожено вже дротяною огорожею, що через оболонь провели глибокий рів, і вода з оболоні стікає в рів, і тому там тепер росте гарна трава й більше не провалюються коні та корови. Багато хат стоїть уже під черепицею, і тому село має зовсім інакший вигляд, якщо на нього подивитися з гори каменоломні.

Крім дороги до школи, селяни збудували нову дорогу через село, і в неділю всі прогулюються по тій дорозі. І що в селі є велика нова крамниця, товари до якої привозить автофургон.

Твій сільський учитель оповідав тобі про ті зміни в селі, мов малій дитині, й могло видатися, що він забув про справу, заради якої приїхав. Але в нього була своя мета, коли він так докладно оповідав тобі про зміни в селі, бо, розказуючи про нові дороги й хати, про новий вигляд тієї одноманітної долини, він дійшов нарешті до соснового лісу й сказав, що ті дерева потрібні селу, бо вони не тільки його окраса, але й багатство, яке школа втрачати.

Він, мабуть, гадав, що коли змалює тобі нову картину долини, ти помилуєш той ліс, помилуєш ті сосни, бо вони потрібні тій долині, бо вони прикрашають її.

А потім, відчувачи, мабуть, що тобі вже набридло слухати про це, чи, може, розуміючи твоє небажання провадити з ним далі розмову й твою безглузду впертість, він ви-

разно сказав тобі, що не так уявляв собі твій життєвий шлях; а потім, коли йому ввірвався терпець, він сказав, що ти зрадив ідею і все те, що ви разом пережили тієї ночі на березі великої ріки, і всі ті розмови, які ви вели в різних закутках тоді, коли фронт війни був іще далеко від твого рідного села.

Він також сказав тобі, що ти зневажаєш людей і дбаєш тільки про себе, і доказ цього — те, що ти пішов од своїх і покинув їх і що, повернувшись спиною до людей, серед яких минула твоя молодість, ти далеко не зайдеш.

Другий візит твого сільського вчителя різнився від першого тим, що він уже не торував тобі дорогу до власного сумління, а сам добирався до нього, бо йому вже увірвався терпець, а ти вже надто далеко відійшов од ваших колишніх спільних ідей.

Потім він трохи заспокоївся й подивився на тебе начебто зичливо, немовби відчуваючи, що ти нещасливий через ту свою впертість й егоїзм і що винен у тому не тільки ти сам, але й те, як минало твоє життя, що більшу частину вини треба скласти на минулий час; і що ти належиш до тих, кому запізно відкрили шлях у світ, і що ти один із тих, які квапливо почали надолужувати своє запізнення й навально, наосліп, ні з чим не рахуючись, почали підійматися все вище й вище.

І тому наприкінці того другого візиту вчитель від різких звинувачень і закидів перейшов до лагідного тону, до спокійного переконання; він сказав, що боїться, аби на узліссі, коли туди прийдуть бульдозери рівняти територію й нищитимуть деревця того високого селянина, що живе під лісом, не сталося якого нещастя.

Але ти, мов та вперта дитина, кілька разів повторив, що там нічого не станеться, бо той високий, закоханий у свій ліс селянин на решті зрозуміє, що коли розширити каменоломню, то це дасть більшу користь, ніж коли зберегти ліс.

Твоя остання відмова вже не роздратовувала вчителя, а, — як можна було це завважити, — сповнила його чимось схожим на співчуття до твоєї впертості, й він тепер із жалем дивився на тебе.

І все ж таки він, мабуть, пішов від тебе з надією, що долю тих сосен на схилі гори каменоломні остаточно ще не вирішено, хоч, власне, її вже було вирішено. За кілька днів до молодих сосен, які ширили навколо пахощі живиці, під'їхав бульдозер з піднятим відвалом і став поволі наближатися до них по випаленому сонцем кам'янистому схилі гори; бульдозер сунув на молоденькі сосни, між яких уже стояв той високий селянин, що жив під самим лісом; його можна було по-

бачити ще здалеку, бо плечі й голова його стирчали над молодими деревцями.

Коли бульдозер наблизився до першого ряду сосен і його широкий відвал опустився долі, селянин вишов з-поміж деревець і став навпроти машини, неначе хотів затулити собою ліс; в руці він міцно затис сокиру. Селянин спокійно сказав водієві: «Повертай назад, бо це мої сосни»; водій йому відповів: «Як же я можу повертати назад, коли мені наказано потрощити ці деревця й розрівняти землю?» А той високий селянин мовив тоді йому таке: «Це мої сосни, розумієш, що це означає? Це мої дерева, розумієш?» А потім знову спокійно порадив йому повернути назад і знову повторив: «Забирайся геть від моїх дерев»; але водій, певно, не знав, що діється в душі того селянина, і, певно, гадав, що сокира потрібна йому для роботи в лісі, бо завів мотор і хотів рушати, але його раптом спостигла легка й несподівана смерть; бо той високий селянин ту ж мить, коли загуркотів мотор, ударив сокирою по голові чоловіка, що сидів за кермом бульдозера, і зарубав його; зарубаний похилився набік і впав на землю біля першого ж ряду молодих пахучих деревець з закривавленою головою. Мотор працював далі, бо не було кому його спинити; потім прибігли люди й забрали вбитого, а якийсь чоловік, що тямив у машинах, зупинив мотор, і на схилі гори запанувала глибока тиша, — чути було тільки шум лісу.

Той високий селянин, що в такий безглуздий спосіб боронив свій ліс, так само знайшов легку смерть іншого дня, коли за ним гналися, як за вбивцею, й коли на схилі гори гуркотіли бульдозери й пили, що стинали ліс. Він біг до краю високої скелястої стіни каменоломні, і ті, що гналися за ним, оточили його тільки з трьох боків, гадаючи, що цього досить, бо з четвертого була та круча, була прірва; вони гадали, що припруть його туди, що припруть його до того невидимого муру, роль якого виконувало повітря, яке здійснювалося над прірвою.

Але вони погано знали його й навіть у головах собі не покладали, що він так покепкує з них; тому вони, либонь, подумали, що вистачить оточити його з трьох боків; але вони дали маху, бо не знали, так само як і водій бульдозера, що за людина той високий селянин; ті молоді люди не знали, що коїлося в душі того селянина, коли важким, але рішучим кроком він наближався до краю стрімкої скелястої стіни.

Тому вони дуже здивувалися, коли той селянин несподівано вимкнувся з їхнього кільця й покепкував з них, бо не спинився на краю скелі і так легко, і так просто, і так, можна сказати, охоче пішов назустріч своїй смерті.

І переслідники зупинилися на краю прірви з розгубленим, дурнуватим виразом обличчя, бо були певні, що той селянин зупиниться на краю прірви, що повернеться до них лицем, підніме руки й скаже: «Беріть мене»; і допіру тоді, коли він уже стрибнув у прірву, молодий і гарний парубчак, що керував погонею, крикнув, намагаючись пересилити гуркіт машин і пил, які стинали ліс, що треба було оточити його з чотирьох боків, що коли б вони його оточили з усіх боків, то можна було б урятувати; але ті розмови не мали вже ніякого сенсу, бо той високий селянин, що так завзято боронив свої дерева, лежав уже мертвий на дні прірви.

В селі багато хто радів, що той високий селянин так поглузував з переслідників й уникнув їхніх рук; а ті, що стояли віддалік, по той бік гори, казали, що він, падаючи в прірву, схожий був на великого птаха, якому щось сталося вгорі, перервало його лет і скинуло вниз.

А коли його несли на гіллі, наче на марах з жердок і лика, на схилі гори запанувала глибока тиша, бо всі, хто рубав ліс, спустилися в долину подивитися, як несуть небіжчика; але тиша тривала недовго, ті, що вирубували ліс, швидко знову вернулися до праці, й знову на всьому схилі загуркотіли мотори, бо треба було якомога швидше вирубати той ліс і просунути вперед справу модернізації каменоломні і взагалі йти вперед у розвитку гірничого тресту, відкривати нові шахти, нові каменоломні й нові об'єкти і давати працю щораз більшій кількості людей, і без упину набирати нові руки, що хочуть працювати.

V

Міста, що досі були захищені міцним муром міщанського повітря, міцним муром думок міщан і міцним муром почуттів міщан до міщан, мусили тепер відчинити свої двері, свої фабрики й свої школи забродам, що сунули з усіх усюд у картузах, з вербовими кошиками, з дерев'яними валісками, спершу з подивом та страхом в очах, а потому — з надією в очах, а ще пізніше — з рішучістю в очах.

І міщани, бачачи, що розвівається їхнє міщанське повітря, з якого вони збудували мури навколо своїх міст і фабрик, відступали в глиб похмурих помешкань на горішніх поверхах і, зітхаючи, віддавали мілі на поталу свої м'які канали, знаючи, що там, унизу, люди в картузах тремтячими, незграбними руками забирають їхні міста.

А потім міщани зовсім кидали свої по-

мешкання, йшли на гарні міські кладовища й там, повільно, урочисто прогулюючись, кладучи квіти на могили своїх батьків і дідів, упорядковуючи могили і витираючи мармурові плити, скаржилися померлим, що якісь дивні люди в круглих, брудних картузах, з витріщеними очима й роззявленими ротами відбирають у них міста, що ті люди проклали мільйон тунелів у міцному, міщанському повітрі, яке оточувало міста й фабрики, і що вони довбають усе нові тунелі й, мов комашня, сунуть тими підповітряними тунелями.

А ти, інженере Міхале Топорний, тим часом розпочинав новий, що мав тривати кільканадцять років, останній період свого життя, котре, як ми вже казали, скінчиться, коли тобі сповниться п'ятдесят літ.

Як ти розпочинав той кільканадцятирічний період свого життя?

Що було на початку того періоду, коли ти найдужче хвилювався протягом перших місяців і років життя другого сина й коли першого сина, Сташека, ти влаштував у міський гуртожиток і в міську школу, а також коли загинуло двоє людей на схилі гори каменоломні, а також коли до міст і фабрик люди посунули цілими селами?

Як сприймав усе це твій мозок, як ти дивився на другу свою дитину, що лежала в білій постелі у візочку, і як ти дивився на перші кроки тієї дитини, як слухав перші слова, що їх вона вимовила?

Як ти дивився на свого першого сина, вдягненого в темно-синю шкільну форму, й що відчував, коли відводив його до гуртожитку?

Як ти пережив смерть тих двох людей на схилі гори? Може, думка про ту смерть не давала тобі спокою протягом останніх кільканадцяти літ твого життя, може, уявлення про ту смерть і враження від неї ти нестинеш із собою, підіймаючись крутою стежкою назустріч своїй смерті?

Може, разом з уявленням про ту смерть ти нестинеш тоді картину останньої ночі, яку ти провів з Марією в рідній оселі, спогад про постать і обличчя збожеволілого жебрака, того найбільшого злидня з притулку для вбогих, що втратив розум, побачивши власну землю, і зринулі в пам'яті образи двох синів, котрі дружньо схилилися над книжкою за одним столом?

Що думав ти про той плин людей із села до міст і чи заздриш тим молодим людям у картузах, які не опізнилися?

Може, ти ненавидів їх за це?

Може, ненавидів їх так, як тих, що прищепили тобі любов до різних маловажних речей, а також навчили тебе коритися дрібним, нікчемним речам, рослинам і тваринам? Бо з наказу тих нікчемних речей і з наказу

рослин та тварин ти взяв собі за дружину Марію, вроджену Балай, і цим ти, власне, завдячував своїм опізненням у житті.

І що це було — ненависть, чи, може, упевненість, чи тільки задума?

А може, думка про смерть тих двох людей на схилі гори заважала тобі добиватися вищої посади?

А може, навально здобуваючи вищі посади, ти хотів заглушити в собі згадку про смерть тих двох людей і визволитися з полону неприємних спогадів?

А може, вищої посади ти добивався для того, щоб ще ліпше захистити й забезпечити свою любов до Веслави й Веславіну любов до тебе?

Про що ти думав, коли на виробничій нараді перерахували твої заслуги й сказали, що тобі треба завдячувати розширення фронту праці й збільшення продуктивності окремих виробничих ділянок?

Може, ти думав тоді, що станеш генеральним директором?

А може, під час тієї наради ти думав про смерть двох людей на схилі гори каменоломні?

А може, під час тієї наради ти подумав про своїх синів, про свою любов і про того збожеволілого жебрака з притулку для вбогих при попівстві?

Навіщо після тієї наради ти вечорами й навіть ночами читав різні посібники з механіки й економіки?

Про що ти думав, коли йшов до гуртожитку навідати Сташека, і які гадки заносили тебе, коли Сташек прийшов до тебе додому, а Юрек виліз до нього на коліна?

Щоб виручити тебе у відповідях на ці запитання, які облягли тебе з усіх боків, треба, мабуть, сказати, що в перші роки твого останнього періоду життя багато місця в твоєму полі зору, в твоїй уяві і в твоїх думках займали сини — старший син, якого породила худа, запрацьована й брудна жінка, і менший син, якого породила випещена, плекана жінка, на чиєму тілі не було ні вузлів, ні потовщень, ні грубих жил, у які впиралася б кров, намагаючись вискочити з них.

Сташек уже перестав бути сільським хлопчиною — страх поволі щезав з його обличчя й очей, а кроки ставали рівномірні й тверді, бо ноги більше не плуталися, бо він був той перший з родини Топорних, кого тільки на якийсь час, усього на кілька місяців, а може, тижнів, приголомшив вигляд міста, і він, мабуть, швидко забув про ті хвилини, коли ноги не хочуть слухатися голови й роблять усе їй наперекір, і спотикаються, наче зв'язані; бо він був той представник родини Топорних, кому ноги зв'язані ще в дитинстві, і тому швидко забув, що в

людині є щось таке, що може зв'язувати її ноги, коли вона приїжджає з села до великого міста.

Батько купив Сташекові темно-синю шкільну форму, шкіряний портфель на книжки і все, що потрібне дитині, аби їй у великому місті не спотикалися ноги, щоб сором і породжений соромом страх не зв'язували її ніг.

Коли ти приходив до гуртожитку, то сидав разом із Сташеком біля столу в його кімнати й гортав його підручники, зошити й завдання; часом ви йшли трохи погуляти, а потім ти відводив сина до гуртожитку, і Сташек ішов до своєї кімнати, неспроможний відповісти собі на запитання, яке йому задавали цікаві товариші, на те болоче запитання: «Чому ти не живеш у батька?»

А ти, інженере Міхале Топорний, повертався... з чим ти повертався після відвідин гуртожитку й прогулянки із сином Сташеком?

Може, ти довершував у думці вибір, котрому із двох своїх синів ти повинен віддати перевагу? А може, в тебе вже почала з'являтися переконаність, що ти знаєш, на кого тобі треба покладати свою надію, що знаєш уже, за яку надію вхопишся, якщо почнеш втрачати під ногами ґрунт?

А може, тоді ти ще не думав про знання надії й потребу підготувати її в собі про всяк випадок, скоріше не про всяк випадок, а на той період, що невблаганно наближається, період, коли надія буде для тебе порятунком?

Треба ще задати тобі, інженере Міхале Топорний, кілька запитань, що стосуються твого перебування сам на сам зі Сташеком, не сподіваючись, очевидно, почути від тебе відповідь.

Чи, прогулюючись зі Сташеком або сидячи з ним у гуртожитку, розпитував ти його про маму, тобто про Марію, твою першу дружину, що викликала в тебе таку огиду тієї останньої ночі, яку ти провів з нею під рідною стріхою?

І якщо розпитував, то як і що відповідав тобі Сташек?

Чи, може, Сташек сам, не чекаючи твоїх запитань, оповідав тобі про матір? Як він тоді на тебе дивився: чи вже як на батька, чи ще не так, як на батька, а як на добродійника?

Чи придивлявся він до твого обличчя, твого вбрання, твого плаща, твого капелюха, твоєї краватки, й чи дивували вони його, чи вражали?

Чи плакав коли-небудь хтось із вас під час тих ваших зустрічей?

Чи питав ти тоді, коли бачив на столі в Сташека велике рум'яне яблуко, звідки воно в нього, і чи спадало тобі на думку, що

те яблуко може бути з яблуні, яка росте в твоєму саду?

А може, сам уже вигляд рум'яного яблука спричинювався до того, що ти швидко починав заглиблюватися в себе, й чи те яблуко в тому твоєму самозаглибленні приводило тебе до дерев, що їх посадив твій батько, Вінценти Топорний, чоловік з вилицюватим, неголеним обличчям, який не любив дочок, а любив дерева, бо знав, що треба любити, а що ні, і що дерева варті того, аби їх любити?

І далі, інженере Міхале Топорний: чи заводило тебе те рум'яне яблуко в твою рідну, одноманітну долину, що розкинулася між великою рікою та горою каменоломні, й чи далеко заходив ти в своїх спогадах, чи заходив додому, до хатини, де самотньо жила твоя перша дружина Марія, поки перебралася до свого батька? Чи доходив ти до того часу й до того місця, де старий божевільний, що схибився від щастя, той збожеволілий, самотній танцюрист на розгрозних просторах нив, той найбільший злидень, що бив о землю ногами, наче здичілий кінь, той, що був чистий у своїй кривді й вимащений глиною, мов кабан, і що, мов кабан, жер землю, на очах у цілого села зазнав ще одного, останнього акту давньої далекоюсяжної кривди? До того місця, де той босий велетень, що здавався ще більшим через свою безмежну самотність, качаючись у болоті і, піддаючись все бурхливішим нападам шаленства й щастя, коли дістав власний клапоть землі, втілив у собі одвічні мрії села, всіх сіл, мрії й прагнення селян, що, зібрані разом, вибухли таким шаленством найбільшого злидня з припулку для вбогих, від котрого втікали люди, немов настрахавшись своєї правди, показаної так яскраво й так страшно, але втікали, задкуючи, бо очі їхні вже не могли одірватися від землі, й руки, простягнені до землі, не могли вже опастися й заспокоїтися, і тому люди повернулися по землю, а жебрак пішов у землю, і вся земля стала його?

А може, те рум'яне яблуко провадило тебе ще в глибше минуле, може, воно заводило на білий, схожий на мертвий, берег глибокої темної води, вкритої великими шапками піни, тієї млявої, нудної ріки, над якою весело літають малі пташки і з якої вискакують, глузуючи з її поважності й грізного вигляду, білі веселі рибки?

З вини чи, може, саме завдяки тому рум'яному яблукові ти опинявся на березі великої ріки, де той невисокий на зріст учитель учив тебе й таких, як ти, благородства й братерської солідарності, й, користуючись тією доброю нагодою, може, ти замислився бодай на мить, що дала тобі його наука?

Багато чого можна б довідатися, якби ти відповів на ці запитання; та оскільки ти не можеш на них відповісти, то нехай вони промовляють самі за себе.

Якщо ми хочемо докладніше познайомитися з твоїми, інженере Міхале Топорний, стосунками з сином Сташеком на початку останнього п'ятнадцятиріччя твого життя, то треба також згадати про те, що хлопець часто приходив до твого нового помешкання біля міського парку, котре тобі дали як кращому працівникові.

Сташек приходив до тебе, і Юрек його дуже полюбив, й іноді бувало так, що обидва твої сини, тримаючись за руки, ходили покоями твого помешкання, навіюючи тим своїм братерським маршем тобі багато думок і багато картин з минулого й увялень про майбутнє.

Іноді твої сини затримувалися в якомусь покої, і ти підкрадався до шпари в дверях, щоб піддивитись і підслухати; бо ти почав уже тренуватися в підгляданні й підслухуванні своїх синів і потім не раз іще скрадатимешся до дверей, шукаючи надію; і через багато років ти знайдеш її вже як жебрак надії. Вона зненацька з'явиться за прочиненими дверима, за якими сидітимуть двоє твоїх синів — Сташек, уже дорослий, і Юрек — кільканадцятилітній юнак.

Але, повертаючись до неодноразових відвідин Сташеком твоєї родини в ті роки, коли він жив у гуртожитку, треба сказати, що, коли двоє твоїх синів залишалися сам на сам в одному покої, тобі крізь прохилені двері було видно, як Сташек саморобним ножиком, що його він привіз із села, а потім уже складаним ножиком, що його ти йому купив, майстрував маленький візочок для Юрека на кшталт справжнього селянського воза, пристосованого до возовиці; тобі було видно, як із дощочок і патикув, що їх він звідкись приніс, майстрував коліщатка, дишель, розвору, ручиці й підкульки, і як усе те з'єднував мініатюрною струбчинкою, виготовленою зі смужки бляхи, і шворнем, зробленим із цвяха, та іншими деталями.

Стоячи за прохиленими дверима, ти міг бачити, як Юрек пильно стежить за його рухами, і міг чути, як, показуючи на окремі деталі візочка, питався: «Що то таке?» — і як Сташек відповідав йому, називаючи по-мужицькому всі змайстровані частини.

Ти міг також почути, як Сташек, немов якусь казку, оповідав Юрекові, що справжні вози для возовиці — великі й мають великі драбини, в які можна наладувати багато снопів; ти міг також почути, як твій мужицький син, розводячись про віз і возовицю, оповідає твоєму панському синові, що на вкладених на возі снопах сидить де-

белий дядько й, тримаючи в руках віжки, править кіньми, і що коли на дорозі є вибої, то віз іноді перекидається і той дядько падає на землю разом зі снопами; а іноді, якщо край дороги є вода, то він падає у воду, а снопи валяться на нього й топлять його; а часом той дебелий дядько падає на паркан і пробивається на штахети, бо снопи притискають його до штахет; а іноді той дебелий дядько падає з воза на м'яку землю й на зелену траву, а снопи гарно розсипаються навколо нього, і йому нічого поганого не робиться, тільки снопи трохи розсипаються; а найчастіше той дебелий дядько взагалі не падає з воза, щасливо доїжджає до стодоли й вилами скидає снопи до сусіка.

Стоячи під дверима, ти міг почути, як Сташек оповідав Юрекові, що тобі завжди вдавалося щасливо довести снопи до стодоли й що він сидів з тобою на возі. Те майстрування візочка й Сташекова розповідь про возовицю були тією невеличкою часточкою села, яка опинилася в твоєму модерно урядженому помешканні, де навіть пес був панський і новомодний, бо на Веславине прохання, власне, на її вимогу, ти купив пса з панської собачої породи цячкованих гончаків, і назвали ви його Гектором. А згодом у твоєму помешканні село тобі весь час нагадував той маленький візочок, якого Сташек змайстрував на кшталт великого драбиняка.

Часом Юрек хапав за дишель і біг з візочком через твої покої, і тоді та забавка стукотіла й скрипіла, нагадуючи притишений стукіт і скрип справжнього драбиняка, і обминала поліровані ніжки твоїх столів та крісел, поліровані, блискучі, як люстро, стінки твоїх шаф, і тапчани, і білі двері, й тебе в модному, елегантному вбранні, і Веславу в елегантній сукні, і Сташека, вже не в вузьких ногавицях, а в темно-синій формі з добротної шерсті, пошитій у хорошого кравця.

Сташек, так само як і ти, викинув свою стару сільську одіж, бо ти ще тоді, коли вже був дорослою людиною й опізнаним студентом політехнічного інституту, в своєму гніві на село й на минуле, і на самого себе, мужика, звелів Марії, аби вона спалила твою щоденну мужицьку одіж, і вона слухняно виконала твій наказ — спалила її на купі сміття в кутку саду під парканом.

А Сташек одного ранку, коли всі в гуртожитку ще спали, згорнув свої вузькі ногавиці й свитку, крадькома, зігнувшись, вишов з гуртожитку, нишком наблизився до смітника й помітив, що на ньому вже лежало кілька таких самих згортків; він усміхнувся, бо, певно, зрадів, побачивши таку картину, і подумав, що живе в гуртожитку

серед своїх, і йому стало весело; а потім він кинув вузькі ногавиці й свитку у великий дротяний кіш на сміття, куди інші школярі теж кинули такі самі клунки; весело повернувся до своєї кімнати й ліг у ліжку, бо до школи йти ще було рано.

Отож тільки той візочок, що стукотів по паркету, нагадував тобі про село в твоєму міському помешканні, візочок, який іноді мчав просто на тебе, на твоє обличчя й на твої очі, і на твоє сумління, який іноді мчав так навально, що ти мусив підставити йому ногу, і він тоді, перекинувшись, із тріском вдарявся об стіну; але за ним плачучи біг Юрек і рятував його од твоїх ніг, і знову ставив його на колеса, і знову тягав його по квартирі.

VI

Той візочок простояв у твоєму помешканні кілька років, і коли вже він зовсім розхитався, Веслава звеліла служниці викинути його. Тоді Сташек, що був уже дорослий, всміхаючись до Юрека, кільканадцятилітнього хлопця, сказав, що змайструє йому новий візок, і Юрек, так само всміхаючись, сказав: «Гаразд», — і той обмін усмішками двох молодих людей був одним із багатьох доказів їхнього взаємного, братерського зближення та їхніх щирих, братерських почуттів.

Але змайструвати новий візочок Сташекові все якось не випало, і вже до самої твоєї смерті, інженере Міхале Топорний, він так і не взявся до цієї несерйозної, як на дорослого, справи, і тільки коли тебе вже не було на світі, Юрек став власником старого візка твоєї роботи, що якимсь дивом ще добре зберігся.

Це буде значно пізніше, і мова про це теж ітиме пізніше, а зараз треба далі оповідати про перші літа останнього, п'ятнадцятирічного періоду твого життя й поволі наближатися до його середини.

Треба ще сказати, що перша твоя дружина Марія, отямившись трохи після тяжкого удару, впала в стан безмежного смутку, який, ніби година відчаю, поширюється на все життя, який не може доценту знищити людину, а тільки дозволяє їй жити, немов по інерції й покірно пристосовуватися до зміни дня і ночі.

Марія іноді приїздила до Сташека в гуртожиток, привозила йому яблук і сиру, сиділа в його кімнаті або ходила з ним по місту; а коли не заставала його в гуртожитку, то чекала, поки він не прийде.

Та одного разу сталося так, що він довго не повертався, і товариші сказали їй, що

Сташек у тебе, й дали твою адресу; і Марія побралася на ту вулицю біля парку, стала в парку й дивилася на вікна твого помешкання; вже смеркло, і в місті спалахнуло світло, і в твоїх вікнах теж уже засвітилося; але кризь густі фіранки вона не могла добачити, що діється в помешканні.

Вона стояла, спершись на дерево, в сірій спідниці й сір'ячині такого самого кольору, в хустці й високих шнурованих черевиках; обличчя її змарніло й пожовкло; стомленими очима вона дивилася на вікна твого помешкання, завішані густими фіранками.

За якийсь час вона побачила на тих фіранках рухливі тіні людей і впізнала, хто є в помешканні. Спершу Марія уздріла тебе, коли ти проходив повз вікно, впізнала тебе по твоєму силуету, відбитому на фіранці; потім зобачила жіночий силует і здогадалася, що то твоя дружина Веслава.

Трохи перегодя на фіранку ще раз упав той самий силует жінки, яка поклала руки на голову хлопця, і Марія здогадалася, що той хлопець — син Веслави і твій другий син.

Відтоді Марія більше не бачила Веслави, і до того теж її не знала, отже протягом багатьох літ бачила перед собою тільки її силует на фіранці, який, проте, багато говорив їй про вроду тієї жінки.

Того вечора, коли, спершись о дерево, вона дивилася на вікна твого помешкання, до її важкого тягаря долучилася ще та хвилина, коли вона дивилася на вікна твоїх покоїв і бачила відбиту на фіранках тіні.

Допіру на твоєму похороні Марія побачила Веславу зблизька й допіру на кладовищі, коли вітер відхилив звислу низько кленову гіллю, могла добре придивитися до неї. Уздрівши тоді Веславу, яка стояла трохи віддалік в елегантному жалобному вбранні, Марія могла подумати, що та гарна жінка хоче віддати їй чоловіка і віддає, а вона, Марія, перша його дружина, забирає його від тієї другої дружини, забирає його по смерті й по смерті знову дістає на нього права.

Одначе треба повернутися до Марії, що стоїть самотньо навпроти твого помешкання, і сказати, що коли по фіранках промайнув Веславин силует і силует твого меншого сина, на тих самих фіранках закарбувалася тїнь, у якій Марія легко впізнала силует свого і водночас твого першого сина Сташека, а потім побачила, як, тримаючись за руки, пройшло двоє хлопців — Сташек і Юрек.

За якийсь час Сташек вийшов від тебе, але Марія не відступила од дерева, а ще дужче притислася до нього й сховалася за ним, бо соромилася підійти до сина й глянути йому в вічі; бо він міг би здогада-

тися, що вона стояла під деревом і дивилася на вікна помешкання свого колишнього чоловіка, а його батька; вона могла також подумати, що Сташек теж зніжковів би, якби, вийшовши від батька, мусив глянути матері у вічі, що йому було б маркітно зустрітися після цього з матір'ю.

Тому вона провела його очима, доки могла, а потім пішла на станцію й поїхала додому.

Повернувшись до гуртожитку, Сташек побачив на столі яблука й сир, а товариші сказали йому, що була мама, і вони сказали їй, що він пішов до батька; і може, саме ту хвилину можна вважати початком кращого розуміння материного нещастя, того розуміння, що по кількох роках, розвинувшись у синівські почуття, зробить світлішим її дальше життя, а також дасть їй надію на старість.

Згодом, коли він стане істориком і соціологом, а також викладатиме в середній школі й буде асистентом університету, Сташек забере матір до себе й житиме разом з нею; бо коли він зможе спокійно витлумачити стихійні події, як розумний дослідник новітньої історії, коли нарешті збагне й зрозуміє особисте життя свого батька й своєї матері та їхні долі, а також свою власну долю й долю свого брата Єжи, коли долі близьких йому людей частково стануть для нього об'єктом його наукових досліджень, коли розуміння розпачу й злості, кривди й вини зміниться прощенням для батька, коли до нього нарешті прийде спокій і почуття гідності, — тоді життя Міхала Топорного набуде якогось сенсу й тоді станеться так, що дальше Маріїне життя минатиме безтурботно.

Але поки що той твій син, Міхале Топорний, скінчив початкову школу, вступив до ліцею й ще не відає, як на тебе дивитися, а твоєму другому синові допіру минуло кілька років, і ти й далі з небаченою настирливістю, і навіть гідною подиву, а може, й жалю, старанністю захищаєш, убезпечуєш свою любов і, — як ти, мабуть, думаєш, — щастя; ідучи тією лінією, що веде навскоси вгору, ти наближаєшся до тієї хвилини, коли твоя захланність і настирливість, твоя себелюбність, а також твоя працьовитість і старанність, а також страх, який ти викликаєш у своїх начальників та колег, зроблять тебе заступником директора гірничого тресту.

І ти знову дивитимешся, як той терплячий літній слюсар підійде з малою викруткою до оббитих шкірою, щоб не пропускали звуків, дверей твого нового кабінету, витягне з-під скельця стару картку й засуне

туди нову з твоїм іменням, прізвиськом і титулами.

Ти знову асистуватимеш йому, і тебе дивуватиме незворушний спокій цієї людини, що вправно орудує викруткою і раз по раз міняє картки на багатьох дверях управління гірничого тресту.

Після твого призначення на нову посаду відбудеться урочиста виробнича нарада, на якій завдяки твоїй старанності йтиметься про вельми важливі моменти, що стосуються підвищення продуктивності праці. Всі присутні на тій урочистій нараді працівники, п'ючи вино на твою честь, мабуть, зробили для себе висновок, що в тресті почався період твердого керівництва, коли нічого не можна буде робити абияк, бо буде помічено навіть найменшу дрібницю.

Так, мабуть, думали ті, що пили вино на тій урочистій виробничій нараді після твого підвищення, і їм, певно, навіть на думку не спало, що ти тремтиш і боїшся за своє запізніле щастя, що ти борониш його усіма силами.

І може, та турбота про забезпечення свого щастя і його захист веліли тобі пильнувати навіть найменших дрібниць у праці і з гідною подиву, а може, співчуття наполегливістю й повагою займатися ними.

І може, послідовно прагнучи дочекатися того моменту, коли вже ніхто не братиме до уваги хату, де замість підлоги була долівка, коли та рідна хата не зможе тобі вже ані зашкодити, ані допомогти, того моменту, коли ти цілком невимушено зміг би сказати гостям свого «татуня» й своєї «мамуні», що ти возив гній і сіяв з ряднини зерно, може, настирливо прагнучи досягти саме такого моменту, ти зразу ж після призначення на заступника директора купив собі авто і їздив у ньому сам, і возив у ньому Веславу й своїх синів.

Ти вже гадав, що настав час, коли тобі трохи можна відпочити й вільніше зітхнути й коли твоє серце трохи уповільнить свій темп, який ти задав йому через своє опізнення і на вимоги міста.

Але саме тоді, коли ти думав трохи відпочити й вільніше зітхнути, з'явилася тінь, розколина, яка згодом поглиблюватиметься, ростиме й утворюватиме між тобою та твоєю дружиною щораз більший розрив, аж поки, нарешті, не дійдеться до того, що ти втратиш Веславу, бо вона покине тебе й піде від тебе до молодого інженера, котрий не ставитиметься до життя й праці так ретельно, як ти; спокійна, повна грації постова того інженера, його невимушена й вільна, природжена поведінка переможуть тебе, і Веслава піде до нього; але перед тим іще буде такий момент, коли ти святкуватимеш перемогу, але водночас то буде

момент, коли ти хоч і переможеш, проте будеш поконаним переможцем, переможцем, який програв.

VII

Та розколина, та тінь з'явилася того дня, коли твій менший син Юрек хотів узяти в парк мужицький візочок, що його Сташек змайстрував на кшталт драбиняка, яким возять снопи, і ти дозволив йому. Коли Юрек нахилився, щоб узяти ту забавку з підлоги, Веслава зробила сердитий жест, забороняючи вносити візочок у парк, де він своїм голосним скрипом та торохтінням привертатиме до себе увагу перехожих. Потім вона назвала той візочок нікчемним і бридким.

Ти, може, й погодився з нею, але по тобі було видно, що ти довго над цим не замислювався, бо вважав усе пустим і не вартим уваги в порівнянні з твоїми заняттями й планами; а для Веслави цього тільки й треба було, аби піднесеним голосом повчати тебе, що пасує, а що не пасує, й аби нагадати тобі про твою нездатність розрізняти такі речі.

Можна б не вести річ про тінь і розколину, якби Веслава повчала тебе доброзичливим тоном; але доброзичливості в її голосі не було й крихти; замість неї в ньому забриніла відраза, перший чіткий тон відрази до тебе, а може, й огиди; і тому вже в ту секунду, коли Веслава категоричним жестом заборонила вносити візочок, ту нікчемну й бридку річ, у міський парк, можна було говорити про розколину, про тінь і про початок кінця.

Але то, мабуть, була ще маленька тінь, ще ледь помітний початок твого кінця; бо ти й далі рішуче й навалюно йшов угору і, власне, в твоєму житті нічого не змінилося. У вільні дні ви їздили з Веславою скрізь у власному авто. Іноді ви робили тривалі прогулянки, і кілька разів ти навіть проїздив новим шосе неподалік од каменоломні; ти, звичайно, мчав з великою швидкістю по тому шосе, і твоя рідна долина швидко лишалася позаду.

Та спершу незначна, маленька розколина в твоєму щасті, яка, проте, була підкріплена захованими глибше думками, ставала дедалі виразніша; явно виразною вона стала в ту хвилину, коли Веслава, не годна вже знести постійного скрипу й торохтіння розхитаного візочка, тієї забавки, яка весь час псувалася і яку Сташек весь час лагодив, звеліла викинути її на смітник; вона сказала служниці, що та не мусить вносити візочок,

а ввечері, коли всі поснуть, може викинути його крізь кухонне вікно в бетоновану яму на сміття.

Служниця спробувала відмовити її й сказала, що Юрек плакатиме; але Веслава відповіла, що хлопець, — хоч він, може, трохи й поплаче, — швидко забуде про ту бридку іграшку, тим паче коли йому куплять іншу, гарнішу.

Мусило статися так, як вирішила Веслава, й одного пізнього вечора візочок з тріском розлетівся на друзки, впавши на бетон. Було темно, і ніхто не бачив, як той візочок розсипався, вдарившись о бетон; але можна було уявити собі, що він розсипався на дрібні шматочки, впавши з такої висоти.

Юрек, що вже спав, прокинувся на мить і протер очі, але тут же знову заснув, а ти, Міхале, поринувши в читання важливої для твого дальшого підвищення й успіхів книжки, одірвався на хвилю від неї й повернув голову; але позаяк тріск не повторився, ти знову заглибився в посібник з економії.

Може, хтось на вулиці або в парку притишив ходу, почувши той незвичний звук, але, мабуть, за хвилину, коли дивний хрускіт більш не повторився, спокійно побрався далі.

Отож та хвилинка, в яку з твоєї квартири забрано й розбито о бетон жалюгідні рештки села, швидко минула; швидко канула в лету та секунда, коли в повітрі пролетіла й розбилася о бетон розхитана забавка сільських дітей, що біліла в темряві, мов мана; то була хвилинка, коли вмируще місто міщан пробувало рештками сил розправитися з тим, що народився в хаті, де замість підлоги була долівка, і з тією одноманітною долиною між великою рікою та горою каменоломні, і глушилося з усіх, кого приголомшило щастя.

Вранці ніхто не побачив розбитого візочка, бо на світанку, коли всі ще спали, смітєвоз забрав потрощену Юрекову забавку. А Юрек, той одинадцятилітній чи, може, вже дванадцятилітній хлопчина, шукав візочок по всьому помешканню, по всіх кутках і, плачучи, вимагав свою забавку.

І цілком можливо, що, починаючи з того ранку, коли він не знайшов своєї улюбленої старої забавки, той вразливий хлопчина щораз частіше згадував про неї й щораз дужче сумував за нею і в дальше життя міг понести з собою постійну, трохи навіть хворобливу тугу за маленькою, нікчемною, а проте улюбленою річчю.

Чи помітив ти ту тугу свого меншого сина в той день, коли він не знайшов свого дерев'яного візочка? Чи помітив ти її й чи зрозумів як слід?

Чи зрозумів ти її як надію для себе, що

твій син полюбив часточку світу, з котрого ти вийшов?

То були допіру перші тижні й місяці твоєї муки, і в твоєму домі ще не з'явився той молодий інженер із ширшими, — як казали інші, — літературними й мистецькими інтересами, котрий умів гарно говорити і котрому все легко вдавалося в житті. Його прізвище пролунало в твоєму помешканні ще до того, як було викинуто на смітник ту забавку сільських дітей, того візочка, і це, очевидно, мало якусь дотичність до появи того чоловіка в твоєму помешканні. Можна сказати, що та розхитана забавка була першою жертвою Веславиній симпатії до того молодого інженера з мистецькими інтересами, твого підлеглого з управління гірничого тресту.

Багато думок і багато слів передувало, певно, появі в твоєму помешканні того елєганта, що вільно розмовляв і вільно тримався, того сина вмирущего міста міщан, людини з білим, розумним, — якщо треба було, — замисленим обличчям, з білими, делікатними долонями й устами, що розтулялися й стулялися з вишуканою граціозністю; людини, чиї ноги ніколи не спотикалися.

Вперше Веслава побачила його в театрі під час антракту, ти її з ним там познайомив, і там він полонив її своєю вишуканою поведінкою та обізнаністю з театром. Говорив він багато і, як згодом сказала Веслава, цікаво, про п'єсу, яку ви дивилися, і з того вечора його прізвище вона називала щоразу, коли тільки траплялася нагода; найчастіше тоді, коли треба було твоїм трохи нудним технічним та економічним інтересам, а також твоєму поверховому знайомству з формами товариського життя протиставити ширші, артистичні інтереси й детальну обізнаність із формами товариськості того молодого інженера, з яким вона зазнайомилася в театрі і який уже під час тієї першої зустрічі не забув похвалитись, що ще в дитинстві дуже багато читав, бо мав доступ до бібліотеки батька, що займався гуманітарними науками, зокрема французькою літературою.

Отже, період твоєї муки, яка зростала з кожним днем — від неспокою до смутку, від смутку до розпачу, від розпачу до надії, від надії до смерті, — вже почався.

Чи здаєш ти собі справу, інженере Міхале Топорний, у тому, що період твоєї муки вже почався? І чи знаєш, що ту зустріч у театрі треба зарахувати до періоду твоєї муки, який, власне, є кінцевим періодом твого життя?

Ти, мабуть, іще цього не знаєш і не здаєш собі в тому справу, й небагато про що тобі сказала та зустріч у театрі, так

само, як і хруск візочка, що розбився о бетон, і відсутність тієї забавки сільських дітей у твоєму домі. Може, допіру забава в клубі техніків допомогла тобі зрозуміти, що період твоєї муки вже почався.

Ти не танцював на тій забаві, а тільки слухав музику й дивився, як танцюють інші. Коли-не-коли ти йшов до буфету, випивав чарку горілки й знов повертався до танцювальної зали, аби слухати оркестр і дивитися на тих, що танцюють.

Твоя дружина Веслава танцювала з тим молодим інженером, що вмів добре танцювати, куди ліпше за тебе, і що розбирався в мистецтві й літературі. Ти бачив, що вони танцюють гарно й що царюють у всій залі, що докладають усіх зусиль, аби танцювати якнайліпше і аби їхній танець був досконалим, вкладали в свої рухи все вміння вмирущого міста міщан.

Чи, дивлячись на танець твоєї дружини й молодого інженера, дійшов ти висновку, що період твоєї муки розпочався?

І чи пригадав у ту хвилину танець найбільшого злидня з притулку для вбогих при попівстві, танець на розгрозній ниві? Чи, усвідомивши, що розпочинається період твоєї муки, ти завів на той гарний, навоскований паркет босого, збожеволілого жебрака з притулку для вбогих, що пирскав змішаним зі слиною болотом, і чи твоя фантазія звеліла тому нещасному розпочати танок серед тих пишно зодягнених людей? Чи уявив ти собі, розпалюючи алкоголем свою фантазію, що той жебрак-велет танцює в тій залі, розбризкуючи навсібіч болото, що всі від нього сахаються і що серед тих безлюдних стін чуто тільки удари босих ніг того жебрака? А може, на тій забаві ти вперше того найбільшого злидня, того божевільного побачив у своїй подобі, а себе — в його?

VIII

Після тієї забави прізвище молодого інженера дедалі частіше називали в твоєму помешканні, і ти вже, либонь, зрозумів, що розпочався період твоєї муки; ти вважав, що мусиш якомога скоріше обійняти посаду генерального директора, що та посада покладе край твоїй муці.

Розпочалося змагання. Виникло питання, хто перший досягне мети: чи ти перший здобудеш посаду генерального директора, чи той молодий інженер перший здобуде твою дружину Веславу.

Якщо ти перший здобудеш посаду директора, то, може, йому вже не вдасться здобути твою дружину?

Так ти розумів свою самооборону перед мукою чи ні?

Либонь, ти зрозумів її саме так, бо розпочав рішучий наступ, аби зайняти крісло генерального директора.

То був навальний наступ, який вимагав фанатичних зусиль, великого вміння й того, що, м'яко кажучи, зветься спритністю.

Прагнути врятувати свою любов і своє щастя, що опинилося під загрозою, ти ждав, коли спіткнеться генеральний директор; ти причаєно вичікував, готовий першуліпшу мить стрибнути в директорське крісло, а коли тобі видалося, що ти чекаєш уже надто довго, ти почав баламутити й робити все можливе, аби наблизити той час, коли генеральний директор спіткнеться.

В шахті зіпсувалася дорога й необхідна для праці машина, і ти хотів поїхати туди, щоб особисто оглянути її й негайно полагодити; але генеральний директор сказав, що полом незначний і що, мабуть, із ним дасть собі ради відомчий інженер, а ти повинен займатися іншими, важливішими, на його думку, справами.

Ти охоче пристав на те, знаючи, що відомчий інженер слабо розбирається в таких машинах і не полагодить її як слід; а якщо він її добре не полагодить, то за якийсь час може тріснути сталевий корпус, що, в свою чергу, може поставити під загрозу план усього видобутку. Ти сподівався, що в такий спосіб наблизити ту хвилину, коли генеральний директор спіткнеться; ти прагнув того й мав надію, що так станеться, бо твоя любов опинилася під великою загрозою, бо вже почав лускати мур, яким ти її убезпечив; починала руйнуватися та будівля, яку звів той, що опізнився і в любові; опізнився через своє перше одруження скоріше з наказу речей, рослин і тварин, аніж з наказу серця.

Ти не помилився, розраховуючи, що твій начальник спіткнеться, якщо ти особисто не поїдеш перевірити устаткування, бо незабаром тріснув сталевий корпус машини, і в тресті це наробило багато шелесту, і ти почав майстерно використовувати його, аби стрибнути в крісло генерального директора.

Часу було обмаль, і змагання тривало. Хто з вас виграє: чи ти, інженере Міхале Топорний, швидше займеш директорське крісло, чи той молодий інженер швидше досягне своєї мети?

Тим часом як твоя дружина Веслава все більше віддалялася од тебе, ти все більше горнувся до своїх синів — Станіслава і Єжи. Старший, Шашек, вже студент університету й вивчає історію та соціологію; він перебрався вже до студентського гуртожитку.

Менший ходить до початкової школи. Їх часто можна побачити разом у твоєму помешканні або на прогулянці в парку. Сташек так і не змайстрував нового візочка для Юрека. Мабуть, його стримує страх перед Веславою, яка не любить у квартирі сміття, а також таких забавок. Але Юрек часто згадує той візочок і дає Сташекові наздогад, що хотів би, аби той зробив йому іншого, такого самого; а іноді він підходить до тебе й каже, що дуже хотів би побачити твоє рідне село.

Що ти відповідаєш Юрекові, коли він підходить до тебе з таким проханням? Кажеш, що повезеш його, як тільки трапиться нагода, чи ні?

Чи радієш ти з тих прохань меншого сина й чи приємно тобі, що він хоче побачити твою рідну, одноманітну долину?

І чи легше переживаєш ти період муки, період свого змагання з молодим інженером, на думку, що Юрек горнеться до тебе й просить, аби ти показав йому своє рідне село, бо він любить ту твою рідну долину, хоч ніколи й не бачив її, але Сташек багато оповідав йому про неї?

Ти, мабуть, зволікав; але одного дня таки взяв його з собою в машину й повіз на височини, звідки, дивлячись униз, можна було побачити долину, затягнену рідкою сизою імлою; по ліву руку можна було побачити літню ріку, що пробивалася крізь ту імлу, а по праву, якщо трохи підвести очі, видно було горішню частину схилу каменоломні, який мав барву тіла хворої людини.

Твій менший син, не чекаючи, поки земля вбере в себе імлу й перестане диміти імлою, засипав тебе запитаннями, бо хотів, аби ти йому оповів, що є на тій долині; а ти сказав йому, що він сам зможе побачити її, коли зовсім розтане імла.

Отож ви чекали, щоб імла увійшла в землю і в ріку й розтала в землі й ріці й щоб бліда, мертва краса долини змінилася зеленою, іржавою й жовтою красою. Ви чекали до того менту, коли між дерев з'явилися сірі й червоні дахи вашого села й сірі бинди нових, рівних доріг; до того менту, коли ріка заіскрилася в сонячному промінні, коли вже можна було розпізнати будівлі, дерева й ниви.

І тоді ти почув од сина безліч нелегких і безжальних запитань; бо він показував тобі місця твоєї молодості й повними довіри очима дитини, — власне, вже не дитини, а підлітка, — домагався від тебе правди про ті місця, а ти, однак, не міг повідати йому тієї правди, яку ти знав і яку той хлопчина оживив у тобі, коли, засипаючи тебе запитаннями, почав копатися в твоїй пам'яті.

Ані тоді, на тій височині, ані будь-коли згодом твій менший син не почув від тебе

правди про ті місця; але по кількох роках він довідався про них правду, — хоч, може, вже не так докладно, як ти міг би йому повідати, — від Сташека, який відкрив її частки з власних переживань, частки з того, що чув від матері й від хлопців, а частки з книжок; інакше кажучи, та правда про місця твоєї молодості чекатиме на нього в Сташекові.

Тоді на тій височині Юрек не дістав, — бо не міг дістати, — на свої запитання повних відповідей; коли хлопчина запитав, що воно там таке в долині, де високі дерева утворюють квадрат, — ти відповів коротко й неквапно, що то цвинтар, що там могили його дідуся, бабусі й тіток; але вже не міг докладно розповісти йому, як жили його бабуса, дідусь і тітки, як той розлютований дідусь нізащо не хотів тих тіток чи батько — дочок, про що розказувала тобі твоя мати, а Юрекова бабуса; і як він відносив маленькі труни на цвинтар, і як перед тим, коли ти народився, той розлютований мужик — твій батько — розгортав пелюшки на твоїх крихітних ніжках, аби пересвідчитися, що народився син, а не дочка.

Бо ти не міг розповісти про те своєму меншому, панському синові, ані своєму старшому, мужицькому синові.

Але по кількох роках Сташек відкриє Юрекові таємниці села, які він жадібно вбиратиме в себе, і вони стануть спільними таємницями обох братів. Сташек, либонь, довідається про ті подробиці, бо він, як історик і соціолог, що вивчає історію своєї родини й свого села, неодмінно подбає про те, аби не пропустити жодної дрібниці, потрібної для наукового узагальнення. Сташек багато чого довідається від матері й передо всім від твого літнього сільського вчителя.

Але тоді на тій височині, коли Юрек спитав тебе про те місце внизу, в долині, де за купкою дерев видніла стара хата під стріхою, ти міг йому хіба сказати, що то хата, в якій ти народився і виріс, і що вона зараз стоїть пустою, бо в ній ніхто не живе; ти міг іще синові під секретом сказати, що коли ти був малим хлопцем, у тій хаті не було підлоги, а тільки долівка, чого він навіть не годен був би собі уявити. Але ти не міг йому сказати, що діялося в тій хаті, коли ти жив у ній укупі з Марією; бо ти не міг оповісти йому про Марію, ані про своє життя з нею.

Коли син показав тобі пальцем на хати, розкидані то тут, то там серед поля, ти відповів, що це нові хати селян, поставлені на землі, яка перше належала панові; але вся правда про те поле мусила зостатися в тобі, й ти мусив іще раз уявити собі все те й продумати як слід, бо хлопцеві запитання підірявили густі, зарубцьовані верстви часу, і пригнічена їх тягарем пам'ять ожила наново,

уява почалa відтворювати давні картини й знов прикликала часто відтворені нею і вже немовби зрослий із тобою, ніби твоя тiнь, образ божевільного жебрака з притулку для вбогих при попiвствi.

А коли твiй менший син злегка пiднiс голову й очi і показав тобі спадистi, голi узбiччя гори каменоломнi, а потiм довгий схил височини й малi вагончики, що поволi спускаються по ньому, ти сказав, що то каменоломня, в якiй добувають камiнь, потрiбний для будiвництва дорiг та фундаментiв споруд.

Може, в тебе з'явилось бажання розповiсти синовi всю правду про ту височину й про скелясту кручу, яка,— про що ти не вiдаєш,— буде мiсцем твоєї смертi; але як можна казати хлопцевi, ще майже дитинi, всю правду про тi мiсця?

Ти, може, й хотiв розповiсти тiй дитинi, що там, нагорi, на схилi височини рiс колись лiс і ти той лiс наказав вирубати, і через той твiй наказ загинуло двоє людей; що один загинув на самому краї того блiдого пруга землi, а другий там, у долини, на днi прiрви, яка починається в тому мiсцi, де вилискують он тi скелi; вiдсiля навіть видно ту смугу землi, якою бiг той високий селянин, а потiм,— як казали тi, що гналися за ним,— легко й охоче кинувся навстрiч своїй смертi.

Ти, мабуть, хотiв сказати своєму синовi, що через тебе загинули тих двоє людей; вже розпочався перiод твоєї муки, і ти дедалi частiше повертався в думках до того, що скоїлось на схилi каменоломнi; ти охоче розповiв би йому про те, що скоїлось там iз твоєї вини, якби можна було оповiдати дитинi про такi речi.

Сама вже присутнiсть сина, що розпитував тебе про одноманiтну долину, пiдбадьорувала тебе; навіть дотик його малої долонi додавав тобі сили й немовби сповнював тебе надiєю; навіть дотик його волосся робив тебе вiдважнiшим перед лицем цiлої маси картин минулого, якi напливали на тебе, якi зруйнували мiцнi й густi бар'єри часу і почали вимагати твою потерту шкуру покiрної людини. Стоячи обiч свого елегантного авто на дорозi, звiдки тобі видно було рiдну долину, ти, може, шукав рятунку в своїй дитини й намагався сховатись за її утлими плечима, і вбачав у нiй свого захисника.

Розумiючи, що твоя мука стає щораз тяжчою, і не припиняючи змагання за Веславу, ти, очевидячки, шукав якоїсь розради, якоїсь надiї й, певно, вбачав її у двох синах, що горнутья до тебе, бо ти вже вступив у тi лiта, коли завважив на своєму щастi тiнь, і тому мусив шукати розради й надiї; і того дня, коли молодий iнженер з'явився в твоєму помешканнi, ти ще заподавдлiше почав шукати для себе розраду й надiю.

Ти був проти того вiзиту, але Веслава вважала, що, запрошуючи інших, треба запросити й того молодика, бо вiн внесе в товариство багато життя й багато цiкавих думок; зрештою, ти дав свою згоду, аби вона не подумала, що ти пiдозрiливий і що вважаєш того фертика такою вже важливою персоною, що про неї аж треба провадити з Веславою дискусiю.

Прийом почався з усмiшок, чемних слiв і трактування; попервах нiщо не провiщало, що того молодого iнженера ти вдариш в обличчя.

Але потiм зайшла мова про щастя, яке полягає в боротьбi й перемозi у тiй боротьбi, і той молодий iнженер сказав, що таке щастя — застарiле, що воно — щастя передущих, примiтивних людей і що найлiпше здатися на волю хвилi — нехай вона журиться про людину. Приблизно так сказав той iнженер і дiткнув тебе тими словами, і ворухнув твою пам'ять; і спогади почали пiд'юджувати тебе й вимагати поваги до передущих людей, якi народилися в хатах, де за мiсть пiдлоги була долiвка, тих, кому судилася боротьба.

Ти коротко вiдповiв йому, що вiн верзе нiсенiтницi; вiдповiв надто коротко, бо на бiльше слiв тобі забракло вiддиху, бо тебе пойняло раптове, нiме обурення того, хто народився в хатi, де за мiсть пiдлоги була долiвка.

Пiсля твоїх слiв: «Так мiркувати може лише вбога на розум людина»,— вiн тiльки посмiхнувся, пригладив своє гладко зачесане волосся й став наче ще чистiший і незалежнiший; вiн мовчав і довго посмiхався, досхочу користуючись умiнням вiльно поводитися, яке для нього виробили попереднi поколiння.

Тобi знову забракло повітря після неймовiрного обурення і, вiрiшивши, що вiдповiв йому надто коротко, ти хотiв iще щось додати до своєї вiдповiдi, але не мiг витиснути iз себе бодай словечко, бо обурення затьмарило тобі розум і забило вiддих, і думка не народжувала потрiбнi слова. Тодi той молодий iнженер, немовби здогадуючись про твоє бажання сказати: «Все, чого я досяг, я досяг завдяки своїй сильнiй волi й працi»,— додав, що не варто боротися й здобувати перемогу, бо та перемога може виявитися нетривкою і що в тривкiсть перемоги можуть вiрити хiба недосить розумнi й примiтивнi люди, до кого вiн хитро, iнтелiгентно пiдбраними словами, зоставивши мiсце для домислу, зарахував також тебе.

Тими словами тебе дiткнула й боляче вразила людина, в якiй збереглося те, що для неї завоювали багато поколiнь без її зусиль і болю; те, чого не можна вiдбрати так, як вiдбирають фiльварки й фабрики; бо тi здо-

бутки увібрало в себе її тіло, розчинили її мозок та її кров; звідси — уміння невимушено поводитись, уміння вбивати підібраними як слід словами й гармонійними рухами рук та ніг, котрі ніколи не спотикалися й завше ступали з належною самовпевненістю.

Молодий інженер довго виголошував той свій монолог, і ти бачив, що Веслава жадібно ловить кожне його слово і вважає їх вельми цікавими; і тому твоє обурення затьмарило тобі рештки ясності думки.

В тому інженеровому монолозі мусило бути чимало таких слів, котрі переносили тебе в твою одноманітну рідну долину, між людей, що жили в тій долині, й між людей, що жили в усіх таких долинах; той молодий інженер вимовив, мабуть, чимало таких слів, які наблизили землю й село до твоїх очей і серця; і швидко наближалася хвилина, коли ти станеш на захист тих, кого ображав той молодик.

Ти зробиш інстинктивний, точний рух, немовби до нього тебе спонукало все твоє попереднє життя й історія тих, із кого ти вийшов; і єдине, про що ти ще здатен будеш подумати, то це щоб не вдарити інженера за столом, а в коридорі, куди ти його випхнеш із-за столу.

Коли ти його вдариш, він скривить обличчя, але тут же змінить гримасу на усмішку й чемно скаже: «Програв той, хто вдарив. Вдарив — значить, програв».

Зчинилося загальне замішання, і відразу ж після того інциденту всі розійшлися. Веслава обізвала тебе хамом і грубіяном і сказала, що брак інтелігентності не надолужать кулаки.

Ти пішов до свого покою, замкнув за собою двері й раптом відчув на своїх щоках невідомі досі сверблячі звивисті лінії; то з твоїх очей котилися поодинокі сльозини й спричиняли сверблячку шкіри, якої довгі роки не торкалася жодна сльоза.

Ти плачеш, інженере, заступнику генерального директора, що незабаром сам станеш генеральним директором, Міхале Топорний, а люди думають, що в тебе завжди сухі очі, сухі руки й сухе, тверде, неначе витесане з висушеного дуба, серце.

Ти стоїш коло столу й дивишся на безлюдну й залиту ясным світлом ламп вулицю. Якесь мале створіння вистромило голову з льоху високого будинку навпроти, і ти відразу ж упізнав, що то пацюк. Пацюк вибіг на вулицю, але тут же повернув назад і за хвилю знову вискочив з віконця льоху, став і звівся на задніх лапках; почав роздивлятися довкола, й видно було, що те досить ясне світло ламп йому не до вподоби, і якби ті лампи погасли, йому було б легше; а тоді

він почав швидко пересуватися хідником і за хвилину опинився на бруківці; але ту ж мить на хіднику з'явився перехожий, а з протилежного боку їхала машина, і пацюк мусив сховатися там, де хідник переходить у бруківку, в тій смужці тіні, що падає від краю хідника.

Машина проїхала, перехожий теж пішов собі, і пацюк вискочив на широку бруковану вулицю й швидко почав наближатися до її середини; та раптом знову блиснуло сліпуче світло фар іншої машини, і пацюк мусив тікати до краю хідника; але він уже не сховався у вузькій смужечці тіні, бо якийсь перехожий по той бік вулиці чекав, поки проїде машина, аби перейти вулицю; пацюк, напевно, помітив це і, може, відгадав намір перехожого, бо шаснув назад у маленьке віконце льоху; та за мить знов визирнув звідти й спробував перебігти вулицю, і знов почав обережно роздивлятися довкола; цього разу йому, нарешті, вдалося скористатись із тривалої тиші й відсутності людей та машин і перебігти на той бік вулиці, де стояли бетонні урни на сміття.

Коли другого дня вранці ти їхав на роботу, то помітив посеред проїзної частини вулиці розчавленого пацюка й відразу ж догадався, що його переїхала машина, коли, наївшись, він повертався із смітника до своєї схованки в льоху.

Ти їхав байдужим містом, все ще тішачи себе ілюзією, що твоє змагання з тим молодим інженером триває й далі й що ти ще маєш шанси виграти, якщо здобудеш посаду генерального директора раніше, аніж він — Веславу.

IX

Розпочинався найбільш карколомний, гарячий і жорстокий, завершальний період твого життя. Треба сказати, що в той період ти протягом року чи двох фанатично надолужував своє запізнення й поглиблював свої знання, на що може зважитися тільки нещаслива, опізнена й амбітна людина.

Того дня, коли ти побачив на вулиці розчавленого пацюка, до гірничого тресту приїхала делегація фахівців з різних країн, і треба було розмовляти з ними іноземними мовами. З закордонними фахівцями розмовляв і перекладав їхні запитання та відповіді молодий інженер, той твій партнер у змаганні за Веславу, який ще в дитинстві мав французьких та англійських бонн.

Відтоді ти з небаченим завзяттям і впертістю почав вивчати іноземні мови, й вивчав

їх ночами, і цілими ночами сидів, схиливши своє вузьке, яструбине лице над книжками, гортаючи різні словники та самовчителі, котрі приносив тобі Сташек, бо він, як студент історії та соціології, вивчав додатково іноземні мови на практичних курсах.

Ти втрачаєш розум у тому своєму фанатичному прагненні наздогнати синів умирущого міста міщан, інженере Міхале Топорний, і тобі треба порадити, щоб ти спав і відпочивав уночі.

Іди спати, інженере Міхале Топорний, і вдовольнися тим, що твої сини доженуть і залишать позаду синів умирущого міста міщан. Якщо річ зайшла вже про твоїх синів, то станеться іще й так, що один твій син наздожене другого твого сина. Твій старший син, власне, уже наздогнав твого меншого сина; і ти допоміг своєму старшому синові наздогнати свого меншого сина.

Тобі треба радити, як товаришеві, і треба тебе вмовляти, щоб ти трохи відпочив, бо, як на опізненого, ти зробив багато; навіть дуже багато й можеш спокійно зітхнути, і нехай тебе не бентежить те, що ти не наздоженеш синів умирущого міста міщан; що в порівнянні з ними ти видаєшся дещо незграбний, що, попри всю твою настирливість, на обличчі в тебе іноді застигає задумливий вираз, успадкований від поколінь мужиків.

Не втрачай розуму, звільнися від приголомшення, вийди в звичайний світ і припини свій танок божевільного, і ти зможеш відпочити, і ти зможеш простягти руку й зірвати з дерева листок, і зможеш спокійно оглядати його, чого ти не робив протягом багатьох років, бо не мав часу, бо хотів наздогнати, надолужити те, чого досягли сини умирущого міста міщан; бо ти не тільки хотів їх наздогнати, але поклав собі перегнати їх, а на те тобі може забракнути снаги.

Не втрачай розуму й подивися спокійно на довоколишній світ, на дерева, на птахів і на комах у траві. Пригадай собі, як твій батько сіяв у полі зерно і як ішов він, коли сіяв; як ступав і який тоді був спокійний той запальний чоловік із вилицюватим, неголеним обличчям.

Пригадай собі ті хвилини, і може, той спомин буде для тебе добрим ліком і принесе тобі спокій та надію.

Зроби все, що треба для відпочинку, опусти руки, щоб вони не тремтіли, й очі, щоб не тремтіли, і вгамуй думку, щоб не розривала мозку, і серце, щоб не билося так швидко. Втихомир у собі те скигління й не проси самого себе, не благай самого себе безнастанно рватися вперед, від чого в грудях спирає віддих; бо ти вже не наздоженеш того сина умирущого міста міщан, бо на те потрібно багато-багато літ; ти мав у

своєму розпорядженні всього кільканадцять років, а твої попередники не допомогли тобі, бо єдине, що вони зробили, це дали тобі життя, навчили тебе любити дрібні речі, і того з них було аж занадто.

Треба порадити тобі розумне, не таке навальне, а отже, і не таке стомливе життя; а, радячи тобі це і вгамовуючи тебе, треба сміло сказати, що ти не наздоженеш синів умирущого міста міщан, бо ти не вирвешся за межі тієї далекосяжної тіні кривди, котру кинули в прийдешнє давні часи; ти наближався і будеш наближатися до краю тієї тіні, і тобі навіть здаватиметься, що в тому шаленому танку, яким було твоє життя, в тому напруженні ти перескокочиш край тієї тіні; але, зрештою, з'ясується, що гранична лінія тієї тіні простягнеться далі, аніж сягатимуть твої кроки, і ти весь час перебуватимеш у тій тіні й не вислизнеш із неї до самої смерті, котра теж засвідчить, що та смуга, що та далекосяжна тінь кривди була більша за твої кроки, так само як вона була більша за танцювальні кола збожеволілого жebraка з притулку для вбогих. Але, щоб заспокоїти тебе, треба сказати також і те, що твій син наздогнав і навіть перегнав синів умирущого міста міщан. Ти зробив багато, й багато зробила твоя нова доба, якщо твій син наздогнав, власне, перегнав їх.

Твій син здужав вислизнути з далекосяжної тіні, бо таке було його життя і така була його доба, що він здужав вислизнути з неї; він перестрибнув ту граничну лінію тіні, бо опинився в інших, ніж ти, вимірах часу; отож він перестрибнув ту граничну лінію тіні, він, що народився в хаті, де замість підлоги була долівка, син Міхала Топорного, ще мужика, що народився в тій самій хаті, онук Вінценти Топорного, що народився в тій самій хаті, дитя лінивої, одноманітної долини між великою рікою і горою каменоломні, в якій на невеличкому кружку колишньої панської землі жebraк із притулку для вбогих виконав божевільний танок і в тому своєму великому опізненні так спрощога і так захланно брав землю, ту даровизну часу, так угризався в неї лицем, руками й думкою, що зовсім не зміг її взяти; бо між величезним прагненням узяти землю й землею непробивним муром постало його шаленство; і тому він не здолав узяти землю, бо не звик до неї, бо ніколи не мав землі, хоч дуже хотів її мати; а коли він її раптом дістав, то земля так настрахала його, що він зовсім очманів і, не годен уже повестися з нею людському, повівся з нею, як дикий звір зі своєю жертвою, і доказав, що його охопила й закрила цілого та далекосяжна тінь кривди, яку кинуло у прийдешнє минуле.

Твій син, інженере Міхале Топорний, вийшов за межу тієї тіні, й нехай це тебе розрадить,

і нехай не затьмарює тобі радості, й нехай тебе не страхає те сумне ім'я жертви, яким тебе ще може назвати історія, бо ти вже не здужав вирятуватися, вислизнути з тієї темної тіні, хоч ти страшенно того прагнув, хоч і далі ще неймовірно прагнеш; і хоч ти й далі ведеш той запаморочливий, приголомшливий танок, танок, який відбирає людині розум і спокій, танок на тій лінії, що веде навскоси вгору; і хоч ти й далі завзято захищаєш свою нову шкуру, хоч з усієї сили тримаєш на собі ту нову шкуру, котра починає вже лущитися, сіроти й тьмяніти.

Але ти радій, інженере Міхале Топорний, що твій перший син Сташек вирвався з тієї смуги тіні й що він поставився до твого вчителя як до свого вчителя, що твій другий син поставиться до свого старшого брата як до свого вчителя й повернеться лицем до тебе й до твоїх попередників і що вони обидва будуть твоїми синами.

Але марні всі ті поради й уповання, бо ти не можеш до них пристосуватися. Ти й далі гарячково й фанатично працював і вперто просувався вперед по лінії, що веде навскоси вгору; і ти й далі не звільнився від тієї великої облуди, що втримаєш біля себе Веславу й що в тому тобі допоможе крісло генерального директора.

Ти почав те крісло швидко наблизити до себе, коли генеральний директор спіткнувся після того, як тріснув корпус дорогої й необхідної для збільшення продукції гірничої машини; але згодом те крісло неначе знову віддалилося од тебе, бо після першого огляду машини з'ясувалося, що тріщина не загрозлива й що темп виробництва не спаде так раптово, як ти собі уявляв, чигаючи на посаду генерального директора.

Однак це не охолодило твоїх прагнень зробити все можливе, аби головний директор серйозно послизнувся, й на думку тобі почали спадати нові ідеї, які ти замірявся здійснити; ти вперто бажав, щоб усе ж таки похитнулося становище твого начальника й щоб ти нарешті обійняв посаду генерального директора.

Але дещо згодом тобі не довелося втілювати в життя своїх нових замірів, бо після другої перевірки, яку зробила комісія авторитетних фахівців, виявилось, що корпус машини серйозно тріснув і що ця обставина надовго затримає її продуктивну працю, якщо взагалі не виключить її з виробництва; а це вже загрожувало невиконанням плану, а це вже загрожувало, що під генеральним директором похитнеться крісло, а це вже серйозно наближало те крісло до тебе.

Ти міцно вхопився за висновки другої перевірки і вже не випускав їх із рук і скрізь, де тільки можна було, з гіркотою в голосі бідкався: «Як таке могло статися?»

Ти робив це для того, аби в людей склалося враження, ніби машина зіпсувалася з вини генерального директора, який занедбав її й не звелів відремонтувати в той час, коли з'явилися тільки перші ознаки, що машина псується, і коли було помічено перші тріщини на головній частині машини, себто на її сталевому корпусі.

Розмови з людьми в різних канцеляріях і в робочих бригадах ти провадив так, щоб показати повну бездарність генерального директора і щоб водночас не вплив на поверхню твій таємний план і прагнення будь-що зайняти його крісло.

Може, як нещасна, амбітна, розгублена людина, що прагне врятувати свою любов, свою першу, запізнілу любов, ти вміло й спритно добився того, що інженери й робітники, які через вихід з ладу машини не могли виконати плану, а отже й збільшити свій зарібок, почали заявляти великі претензії генеральному директорові й щораз сміливіше говорити про його недбалство.

Зрештою було скликано нараду, на якій піддали прилюдній критиці роботу директора; з тією критикою виступили інші інженери й робітники, а не ти, бо ти так повернув справу, щоб інші покритикували директора, а ти щоб тільки скористався з тієї критики.

Те, що директора покритикували інші, а не ти, було добре продумано; бо коли б виступив із критикою ти, то люди могли б подумати, що ти важиш на директорське крісло; ти, по суті, важив на нього, але справу повернув так, що здавалося, ніби на нього важать інші, а ти поблажливо це дозволяєш їм.

Та нарада, на якій критикували генерального директора за незадовільну працю, мала важливе значення, бо на ній був присутній представник з міністерства, котрий повідомив про ту критику туди, де віддали розподілом високих посад.

По якомусь часі, за місяць, а може, за два, дотеперішнього генерального директора делікатно перевели на іншу посаду, а на його місце призначили тебе.

Того дня, коли ти дістав підвищення, ти швидко поїхав додому; захекано біг по сходах з папірцем, на якому було написано про твоє призначення на генерального директора, бо ти хотів той папірець якнайскоріше показати Веславі; бо ти завжди показував їй усі папірці з дотеперішніми своїми призначеннями, і коли вона читала їх, ти чекав на її усмішку й на її радість, бо ти був нещасливий; її усмішка теж, певно, була для тебе свідченням того, що ти надолужуєш своє опізнення.

Але призначення на генерального директора ти вже не зміг їй показати, бо не застав

її вдома, бо вона того дня пішла від тебе до того молодого інженера, залишивши на столі листа, в котрому написала, як, звичайно, пишуть у таких випадках,— що так мусило статися, що вона їде звідси з тим інженером; тобто що вона їде з тим налашченим молодим сином умирущего міста міщан, який, мов на пуху, підноситься вгору на хвилі подій і який в іншому місці дістав вищу посаду.

Помешкання було порожнє, і навіть собаки ніде не було, бо Веслава забрала її з собою. Ти довго сидів у покої, а тоді вийшов на балкон і почав дивитися на парк.

Потім ти спустився в гараж, сів в авто й поїхав вулицею в напрямку фабричного кварталу, за яким простягалися незабудовані околиці.

Дорога, обсаджена з обох боків старими каштанами, вела вгору; вдалині дві шерехи дерев раптом обривалися, й відкривався краєвид на місто, яке розкинулося вниз; але міста вже не було видно, бо смерклося і в темряві сяяли й іскрилися тільки поперединні, попереплутувані лінії світла.

Ти спинив авто й дивився вниз на ту сяючу істоту, що відібрала в тебе розум.

День твоєї смерті значно наблизився, і мало що сталося за той час, який минув від вчора, коли ти самотньо дивився на місто, до тієї післяполудневої пори, коли ти самотньо піднімався стежкою на височину.

Повернувшись із тієї прогулянки за місто, ти знову самотньо сидів у своєму великому помешканні; за якусь хвилю ти почув стукіт у двері й, відчинивши їх, побачив свого меншого сина Єжи. Він сказав тобі, що мати хотіла взяти його з собою, але він не погодився, як не погодився і мешкати в діда й баби, бо хоче мешкати в тебе.

Отже, генеральний директоре Міхале Топорний, ти все ж таки відібрав у вмирущего міста міщан свого другого сина, і нехай це теж буде полегкістю в твоїй муці.

Вночі ти не спав; зайшов до покою, де спав твій син, і прислухався до його рівномірного дихання.

Той син хоче бути з тобою, з тим, хто народився в хаті, де замість підлоги була долівка, хоче зостатися син, на кого вже розставило свої тенета вмируще місто міщан; і той син хоче скоріше бути онуком твого батька Вінценти Топорного, який сіяв з ряднини, аніж онуком того огрядного, дрібного пана.

Тобі є за що вхопитися в своїй муці, Міхале Топорний; однією рукою ти можеш ухо-

питися за старшого сина Шашека, якого ти не покинув, коли скидав із себе все, що походило з твоєї одноманітної рідної долини; а другою рукою ти можеш ухопитися за сина Єжи, який не дав, аби його загарбало умируще місто міщан.

Ти можеш ухопитися за дві надії й за два сенси свого життя, директоре Міхале Топорний, нещасливий, божевільний і самолюбний директоре великого гірничого тресту.

Вранці до дверей твого кабінету знову прийшов старий слюсар, щоб поміняти картки з прізвищами; тобто щоб на місце прізвища й титулу попереднього генерального директора засунути картку з твоїм прізвищем і твоїми титулами.

Ти знову побачив, як майстерно той старий слюсар орудує викруткою з незмінним, байдужим виразом обличчя, і що він робить тільки те, що входить у його обов'язки, і йде далі, від дверей до дверей, довгими коридорами великого будинку гірничого тресту й лагодить усе, що треба; ніколи не всміхається, ніколи не сумує, тільки підходить до дверей і мінє прізвища й лагодить різні дрібниці.

По якомусь часі ти почав оглядати приміщення свого великого, нового кабінету; ти придивлявся в своєму кабінеті до глибоких, обтягнених чорною блискучою шкірою крісел на пружних залізних ніжках, до круглого столу, за яким двічі на тиждень мають відбуватися виробничі наради в тісному колі, до великого, пухнастого рудого килима, що вкривав майже всю підлогу, і до свого темно-коричневого письмового стола під грубим склом, біля якого стояло кілька легких стільців.

Ти сів і почав оглядати стіни, пофарбовані в твій улюблений темно-золотистий колір, а потім зненацька подивився у скло, що лежало на твоєму столі, й помітив у ньому своє відображення; і хоч воно було невиразне, ти помітив маленькі складки шкіри коло підборіддя та уст, а під очима — набряклі мішки у формі мініатюрних півмісяців, а вище — дві залисини, що вгризалися в чуб.

Ти довго дивився в те грубе скло, що лежало на темно-коричневому столі й заступало тобі люстро. Ти завважив, що очі в тебе стомлені й що навколо них вимальовуються зморшки, й що ніс твій злегка обвис; то була одна з перших ознак старості, ще далекої, але старості, яка вже подає звістку, що наближається до тебе.

Те видивляння в грубе скло, що лежало на письмовому столі генерального директора Міхала Топорного, треба визнати важливим моментом його біографії; бо то була хвилина, коли з нього виразно почала спадати та нова шкура, яку він надів перед ве-

ликим люстром у холі нічного кабаре кільканадцять літ тому; та нова шкура, яка, мов символ, визначила весь його спосіб життя, що почав вироблятися протягом перших місяців і років перебування в місті, та його жорстокість у просуванні «по лінії, що веде вгору» й те його настирне надолужування згаяного, і його себелюбство, що прикриває нещастя, і трепет опізненого, який тримає в тремтячих долонях дари часу.

А на місце тієї нової шкури, що почала з нього спадати в ту хвилину, коли він дивився в темне, похмуре люстро-скло, яке лежало на коричневому столі, Міхал Топорний почав надягати посірілу шкуру стомленої й покірної людини і вже не боронився перед докорами пам'яті.

X

На час між днем, коли від Міхала Топорного пішла Веслава, й днем його смерті припав третій візит до нього сільського вчителя. Старенький приїхав до свого колишнього учня вже не для того, щоб торувати йому шлях до власного сумління, як це було під час першого візиту, і не для того, щоб добиратися самому до його сумління й прямо закидати йому зраду своїх колишніх принципів, як це було під час другого візиту, а щоб розрадити його, щоб додати йому надії, бо, певно, довідався, що після того, як від нього пішла Веслава, він переживає важкі дні.

Ще під час другого візиту можна було помітити, що той розумний чоловік, той, як його в селі називали,— товариш учитель,— добре знає, як ти живеш, і добре здає собі справу, що твоє життя минає немов у якомусь запамороченні й далі скидається на божевільний танок; і тому ще тоді, коли він докоряв тобі й коли з дороги рішучих і жорстоких замірів хотів спрямувати тебе на дорогу спокійної розсудливості, він насилу приховував, що розуміє тебе, а може, навіть, що жаліє тебе, а також те, що він завжди ладен вибачити тобі і що й досі дбає про твою долю.

Все те, що досі приховувалося з тактичних міркувань, уже не вдалося повністю приховати під час другої розмови, а в усій своїй повноті виявилось під час його третього візиту. Він довго говорив тобі про твої заслуги в розбудові підприємств тресту, де багато людей дістали працю, бо хотів тим тебе втішити, а також, нагадуючи про твої заслуги,

хотів показати, що вибачає тобі й що твоє життя має сенс; можна було завважити, що той твій учитель дуже старанно шукає для тебе надію, неначе передчуває, що твоєї долі загрожує розпач і що тебе треба рятувати перед твоєю власною долею.

Старий учитель напружував усі свої сили, щоб спробувати захистити тебе перед твоїм власним відчаєм і розпачем і перед зловтіхою інших, котрі затаїли на тебе зло й радіють, що тебе покинула дружина, яку ти кохав і по своїй наївності опізненої людини вважав чи не найкращим доказом надолуження свого опізнення.

Під час того третього візиту твого сільського вчителя, коли той старенький сидів у твоєму помешканні, в тебе також були обидва твої сини — Станіслав і Єжи. Двері покою, де сиділи твої сини, були прочинені, й було видно, що вони сидять коло столу, схилившись над якоюсь книжкою, а потім ти почув, як вони жваво про щось гомонять; з покою, де сиділи сини, до покою, де сидів ти і твій старий учитель, долітали бризки іскристого настрою молодості, уривки розмови двох братів вдиралися у настрій серйозності й болісної розради, що панував у вашому покої.

Ті два покої, як два світи, були поруч, і старенький учитель це розумів і, можна сказати, вміло скористався цим у нелегкій боротьбі за твою долю; бо він, борячись за твою долю, вичерпав уже ту,— як її можна назвати,— промислову тему і, власне, все вже сказав тобі про розбудову підприємств тресту й про ту масу людей, які знайшли на них працю, і про твою високу посаду, на якій ти можеш іще багато доброго зробити для промисловості й для людей.

Але коли ту тему було вичерпано, настала хвилина ніякової тиші; і в тій тиші виразно й настирливо долинали звуки зі світу молодості, себто з покою, де сиділи твої сини, і старому вчителеві раптом саянула ідея, що зараз на шальки треба покласти життя й долі твоїх синів, дотеперішнє їхнє життя, а також їхнє майбутнє життя, що вже почало потроху вимальовуватися. Він показував тобі рукою на покій, звідки долинала розмова Сташека з Юреком, і дещо притлумленим голосом говорив про твоїх синів.

Настав момент, коли ваша розмова, здавалося, стала трохи лагідніша, отже боротьба за твою долю теж немов трохи полегшала; на твоєму обличчі з'явився лагідний усміх, коли старий учитель почав ніби жартома, а насправді цілком поважно доводити, яка важлива подія, яка велика революція сталася в житті й долі твоїх синів.

Він казав тобі, що ти зрівняв своїх синів, що Станіслав Топорний, син мужика Міхала Топорного, стоїть тепер на одному рівні з

Єжи Топорним, сином директора Міхала Топорного.

Ідучи далі в тих своїх трохи жартівливих, якхось дивних і незрозумілих, а по суті справи, серйозних висновках, старий учитель давав тобі зрозуміти, що перший раз ти був батьком-мужиком, який народився в хаті, де замість підлоги була долівка, батьком мужицького сина Сташека, який народився в хаті, де замість підлоги була долівка, який народився в брудному ліжку і якого приймала одним-одна сільська акушерка; а другий раз ти був батьком-інженером, батьком-інженером сина Єжи, який народився в розкішному міському помешканні на білій елегантній постелі і якого приймали лікар-акушер та медсестра; і що мати першого була жінка з села, Марія, вроджена Балай, а мати другого була пані з великого міста, Веслава, вроджена Яжецька; і ти обох немовлят, немовля з мужицької хати й немовля з міського помешкання, довів до одного рівня. Це означає, що ти допоміг Сташекові наздогнати Юрека, а Юрекові допоміг наздогнати Сташека; бо Юрек теж мусив наздогнати Сташека й піднятися до розуміння тієї монотонної долини, що розкинулася між великою рікою і горою каменоломні, рідної долини його батька й брата; і тепер вони вже рівні між собою.

І з дальших, зовні жартівливих, а по суті справи, серйозних висновків твого сільського вчителя випливало, що ти в собі самому теж багато чого досяг, бо довів себе, мужика, до рівня інженера.

То була найспокійніша частина вашої розмови, і здавалося, що твоя надія, яка народилася з усвідомлення сенсу свого життя, починає зростати, і що ти опинився на скісній лінії надії, яка веде вгору.

Під час розмови вчитель раптом підвівся із стільця й смикнув тебе за рукав, і ви обидва крадькома підійшли до прочинених дверей, за якими гомоніли твої сини; ви стали під дверима в такому місці, звідки добре могли спостерігати за двома молодими людьми. Вони розмовляли про якусь історичну подію, і Сташек, що вже закінчував університет, пояснював Юрекові її подробиці.

Ти дивився на своїх синів і довершував свій вибір; ти не вибрав старшого, не вибрав і меншого — ти вибрав обох, тобто вибрав третю можливість, і то була твоя надія й твоя перемога над умирущим містом міщан.

Стоячи під прохиленими дверима, ти не міг не відчувати, як упевнено зростає твоя надія.

Це — хвилини великої радості для твоїх друзів, що в різні способи дошукуються сенсу твого життя. Твоїх друзів, які шукають також виправдання для такого, а не інакшо-

го твого життя, бо хочуть тобі вибачити, бо радіють із тих хвилин, коли ти звернувся в майбутнє, в своє майбутнє в своїх синах.

Ти довго стояв під тими прохиленими дверима й дивився на синів, і надія твоя весь час зростала, і радість огорнула твого старого вчителя, який сподівався, що, сповнений надії й рішучості розумно, корисно працювати, ти підеш у дальше життя; ти, мабуть, теж так гадав, перебуваючи в колі близьких тобі людей і їхніх лагідних голосів, в оточенні тих людських звуків, які несуть у собі надію і з тією надією входять у вуха тих, що сумніваються і впадають у зажуру.

Під час третього візиту твого вчителя ти поведився спокійно, а може, навіть покірно, бо ти вже знову почав надягати потерту шкуру покірної людини.

Той спокій і здатність мислити тверезо тривали й далі, і треба старатися, і треба допомагати своєму старому сільському вчителю, щоб вони збереглися в тебе до кінця твого життя. Треба старатися навіть надаремно, навіть коли відомо, що ті хвилини скоро скінчаться, а що вони скоро скінчаться, нам відомо, бо нам відоме все твоє життя.

Ті хвилини скінчаться, й надії більше не буде, й марна буде учителя розрада; і виною тому буде червона, блискуча кулька, рубінова дрібничка, маленька рубінова намистинка, котру ти несподівано побачив на килимі в своєму покої, коли стояв за прохиленими дверима й слухав, про що гомонять твої сини, й сповнювався надією, а поруч був добрий усміх старого вчителя, котрий теж сповнювався надією на думку, що нарешті зміг вивести тебе з того приголомшливого, схожого на божевільний, танка, яким було твоє дотеперішнє життя.

Але та рубінова дрібничка, та кришталева кулька, яка випала з довгого разка Веславиного намиста й лишилася на килимі, звела нанівець усі його зусилля.

Ти не притоптав ногою й не розкришив черевиком тієї рубінової кульки, а нахилився по неї, й тримав на долоні, і знову здався на волю суму та відчаю.

Ти навіть почав берегти ту дрібничку й поклав її в такому місці, щоб її легко можна було знайти і взяти пальцями, а потім покласти на долоню й подивитися на неї; і ти довго дивився на ту Веславину намистинку й наступного ранку і через те спізнився на важливу виробничу нараду в тісному колі, й представник міністерства закинув тобі, що з деякого часу ти недбало ставишся до своїх обов'язків, а ти це витлумачив для себе так, що недовго вже втримаєшся в кріслі генерального директора. Тобі здавалося, що про це написано на обличчях людей, які працюють у тресті, які ще слухняно виконували твої

доручення, але вже, здавалося, почали виявляти стриманість у своїй послужливості й слухняності, які вже, здавалося, берегли більшу частину своєї послужливості й люб'язності на іншу okazію, для нового директора, що прийде після тебе; бо ти вже спіткнувся і з того хтось скористається, бо так уже влаштовано цей світ, і нічим тут не зарадиш; час плине швидко, і коли ти спіткнешся, ніхто не стане чекати, поки ти знову наберешся енергії й сили, а зразу знайдеться хтось такий, що захоче заповнити прогалину по твоїй енергії й силі й буде квапитись, поки до тебе не повернулися твоя енергія й сила. Так здалося тобі, і така думка шибнула тобі в голову, коли тобі зробив закид представник із міністерства.

Ти подумав, що, може, твій заступник, той огрядний, кремезний блондин скористається нагодою, й може, його енергія та сила заповнять прогалину по твоїй енергії й силі, і по твоїй напруженій думці, спрямованій на «лінію, що веде навскоси вгору». А може, ти подумав, що твій другий заступник скористається тим, що ти спіткнувся, і тобі здавалося, що він того тільки й чекав, і тепер радіє, що під тобою похитнулося директорське крісло, так само як радів ти, коли це сталося з твоїм попередником.

XI

Того дня, коли представник із міністерства зробив на нараді той закид, тобі принесли також оцінку праці окремих підприємств тресту, дану спеціальною комісією; з тієї оцінки випливало, що особливу увагу треба звернути на технічну оснащеність і на продуктивність каменоломень, а це, в свою чергу, означало, що ти, як генеральний директор, повинен особисто поїхати до великої каменоломні на краю твоєї рідної однамнітної долини і повинен особисто перевірити роботу її устаткування.

Ти визначив собі в календарі день, коли поїдеш туди.

Того дня, коли ти туди поїхав, над містом світило сонце, і всі звуки та гомін міста, залитого сонячним промінням, здавалося, стали ще настирливіші й пронизливіші; і ти якийсь час їхав серед тих пронизливих звуків, поки не спинився на безлюдному й тихому шосе, що вело до каменоломні. А коли ти виїхав з міста й воно лишилося позаду, тебе ще якусь хвилину переслідували пронизливі звуки.

Ти сам правив машиною, бо напередодні сказав водієві: «Я поїду сам». Ти взяв своє авто, бо воно їздило швидше за службове.

І ось ти вже на безлюдному шосе, обабіч якого розкинулися голі поля, бо вже осінь, а восени поля скидають із себе свої шати.

По кількох годинах їзди ти вїхав до маленького містечка, в якому майже двадцять років тому складав іспити. Тоді ти приїхав до того містечка на підводі разом із зв'язаним шнурами збожеволілим старцем, його дочкою, яка втирала кулаками сльози, й зі своїм рудим, дрібненьким сільським учителем, який тоді був іще такий жвавий.

Ти спинив авто перед мурованою брамою з хрестом, зайшов на кладовище й відшукав могилу жебрака, який збожеволів, коли побачив землю, що йому дали на старість, і вже не зміг звикнути до тієї запізно одержаної землі і поводився так, наче не знав, для чого існує і що з нею роблять, може, він хотів якнайшвидше проскочити проміжок часу між сівбою й жнивими або, опізнившись, хотів якнайшвидше, просто-таки негайно перейти від землі до хліба й тому їв ту землю, як хліб, і тому збожеволів; а може, він забув, що треба терпляче ждати на випічку хліба і, запізнений, нетерпляче прагнув хліба, і тому зійшов з розуму; а може, боячись кожної секунди опізнення, великою силою радісного шаленства так стиснув час, що дні, які відділяють оранку та сівбу од випічки хліба, стали для нього однією миттю, і він, радісно ошалілий, прийняв землю за хліб, а хліб за землю і їв землю, наче хліб.

Ти довго стояв над могилою того божевільного танцівника, того патрона заброд і запізненних; а потім поїхав далі в напрямку гори каменоломні.

Ти зупинив авто на височині, звідки відкривався краєвид на твоє рідне село; там, униз, там, у долині, між дерев, стояли будинки, а перед будинками й за ними простягалася одноманітна долина.

Ти зїхав вузькою дорогою вниз, вийшов з машини й покірно почав наближатись, боязко підкрадатись до струхнявілих стін рідної оселі.

З тебе вже спала та блискуча шкура, яку ти надяг багато літ тому, і тепер на тобі була потерта шкура покірної людини; кроки твої були повільні й ліниві, і це вже не був той запаморочливий, швидкий танок запізненого, а повільна хода стомленої людини, яка вже нікуди не поспішає.

Люди стояли за тинами й дивилися на тебе, і, певно, багато думок роїлося їм у голові, але вони нічого не казали, а ти, похиливши голову, неквапливо йшов і поволі наближався до своєї рідної оселі.

Ти не міг відчинити хвіртку й мусив кілька разів шарпнути нею, поки вона відчинилася; бо заважав муріг, що виріс під тином і коло хвіртки, яку не відчиняли багато років.

Коли ти відчинив хвіртку й став під своєю

рідною хатою, тебе притягли до себе її стіни, почорнілі, потріскані й вогкі.

Продираючись крізь кропиву, ти наблизився до тих стін, поклав на них руку й відчув, що вони холодні, як стіни гробовця.

В селі було тихо, й люди мовчали за тинами, і село неначе вимерло; але здавалося, що це мовчазне село дарує тобі все, тій самотній людині, яка стоїть під струхлявілими стінами рідної хати; тобто тебе не обминула жорстока доля блудних синів, які мусять знести тягар батьківського прощення.

А потім тебе притягло до себе забите дошками вікно, і, продершись крізь високі бур'яни, ти припав до нього, і стромляв пальці у шпари між дошками, й дивився крізь ті шпари, і вдихав холодний затхлий запах, що йшов із середини; і очі твої поволі звикали до темряви, що була в хаті.

Ти помітив, що темрява в хаті посмугована світлом, яке проходило крізь шпари між дошками, котрими було забито друге вікно; і в блідому світлі ти побачив перекинутий осліп, якому хибувало однієї ніжки, якусь ганчірку, чорний глиняний горщик і труп малого котенятя, що припало до того горщика й знайшло голодну смерть у тій хаті, яка стала його просторим склепом. Той труп, — власне, вже скелет, — лежав біля горщика: котеня, очевидно, заглядало в горщик і шукало там поживи й питва, і, може, навіть знайшло щось таке, чим можна було погамувати голод; але йому вистачило цього ненадовго, й котеня, не знайшовши виходу з пустої хати, мусило здохнути; люди в той час були зайняті багатьма важливішими справами й не подумали про нещасне котеня; вони, може, навіть чули його пронизливе нявчання, може, навіть хтось, ідучи вночі, чув те розпачливе нявчання малого створіння, може, комусь навіть різав слух стогін гинучого звірятка, але тоді в людей було багато важливіших справ, і всі проходили повз той стогін, наче не чули його; і тому те створіння мусило загинути, і, здихаючи, припавши до холодного горщика, воно, може, навіть чуло, як стугоніли надворі людські кроки й вози і як перегукувалися люди, чиї голови, проте, були заклопотані стількома важливими справами.

І ось ти дивишся на висохлий труп малого котенятя і в ясній смузі світла бачиш, що черепна його коробка порожня, замість очей зяють дірки, і, як у всіх здохлих котів, вищирені зуби.

Ти довго стояв під забитим дошками вікном і крізь шпари заглядав до великої кімнати, аж поки в твоїх стомлених очах не почала тремтіти й мінитися ця пуста й аж поки не почали танцювати різні речі й пилява, що були в хаті, й аж поки не почало ворухитися на стінах потріскане голубе вапно.

Ти довго стояв під вікном, а потім, відчуваючи на собі потерту шкіру покірної людини, походив в обійсті й помітив, що нема вже ні стодоли, ні стайні, ні хліву, що все це розібрано й пущено на паливо, а на тому місці, де стояли ці будівлі, ростуть буряки, які посадив дядько Миколай, котрий добре знав, що добре родить на такій землі.

А потім ти зайшов до старого саду й почав дивитися на грубі дерева, на ті дерева, що їх любив твій батько Вінценти, більше навіть за рідних дочок.

Вийшовши із саду, ти побачив перед собою обшир споконвічних мужицьких нив і лани колишнього панського, а нині мужицького поля. Була осінь, і те поле лежало чорне, а в деяких місцях вилискувало, наче його хтось відполірував; де-не-де на полі видніли невеликі горбочки, наче під землею щось сиділо й намагалось вибратись на поверхню то в одному, то в іншому місці, але змогло тільки помітно здуті землю.

Ти йшов спустілими полями й відчував їхню м'якість під ногами, а перед очима тобі стояв той клаптик землі, на якому найбільший злидень з притулку для вбогих виконував свій божевільний танок.

Те місце нічим не було позначене, бо на землі не могло зостатися жодного сліду після того танка, а над землею було тільки повітря й більш нічого; отже, те місце кружляння в танку жebraка з притулку для вбогих при попістві зафіксувалося тільки в твоїй пам'яті й уяві.

Наблизившись до того кружка землі, на якому танцював старий божевільний, ти вдарив ногою по м'якій ріллі, і нога вгрузла; потім ти вдарив по ріллі другою ногою; а потім зігнув ноги в колінах, і напівходячи-напівтанцюючи, позначив те місце; а потім, уже більше танцюючи, аніж ходячи, зробив друге коло на тому місці, і так розпочалося твоє кружляння; ти радісно зареготав, неначе досяг щастя, котре нічого не боїться.

Люди стояли за тинами і здаля дивилися на тебе. Вискочивши з того кружка землі, ти довго блукав по рідній, одноманітній долині, а потім вийшов на всипану жорствою стежку й помалу став підійматися на гору великої каменоломні; ти поминав сухі кущі, що росли обабіч стежки, по якій ти наблизився до смерті.

Ти йшов далі тією стежкою, і кущів усе меншало, і ти міг згори подивитися на свою рідну, почорнілу, одноманітну долину й міг додати на її протилежному краї, за валом, яснішу за землю воду великої ріки.

Там унизу, на тій одноманітній долині, росли дерева, стояли садиби й часом було видно, як хтось іде полем або пораяється під хатою.

Люди, немовби чогось засоромившись,

поховалися за тинами й знизу дивилися, як ти ідеш стежкою вгору, як обертаєшся, щоб подивитися на поля й на долину.

А ти йшов далі й щохвилини спинявся, і вдивлявся у долину, і знову йшов далі; ти щез їм з очей тільки за горбом височини, де починалися скелі й вузькі проходи в слизьких скелях, що вели до урвистого краю гори, з якого часто на каменоломню дивилися фахівці, бо звідтіль найкраще було видно, як вона розбудовується, а також можна було зорієнтуватися, що треба зробити, аби розбудовувати її й далі.

І люди, що дивилися на тебе з села й широкої долини, бачили тебе тільки до того менту, коли ти ще не сховався за горбом височини; а люди, які були по той бік високої гори каменоломні, бачили тебе вже в ту мить, коли ти падав у провалля.

Ті, що мали перед очима ту високу, скелясту стіну, казали, що ти падав, немов великий птах, з яким щось сталося, якого щось постигло вгорі й кинуло вниз.

Отже, одні бачили тебе, як ти дійшов до вершка височини і як зник за нею, а другі бачили тебе в ту мить, коли ти падав у провалля. А може, того відтинку твоєї дороги від вершка височини до провалля не бачив ніхто.

Може, ти, подолавши ту вершину, той горб гори, відчув на чолі холодний піт, і руки й ноги тобі задубіли, і може, світ тобі пішов обертом, як це звичайно буває з людиною, якій поволі перестає битися серце; а може, ти тоді впав на слизькі скелі, зсунувся по них на край урвища і впав униз; того ніхто не відає.

Може, перестало битися, а може, пукло твоє серце, яке ти весь час змушував швидко битися, може, тобі забракло вже повітря, бо та довга дорога, що вела навскоси вгору, вимагала стількох швидких, неспокійних віддихів, дорога від тебе, мужика, до тебе, інженера й генерального директора великого тресту.

А може, зовсім інше скоїлося за вершком височини. Може, тоді, коли ти опинився між гладкими слизькими скелями, тобі набагато прозорішим, і набагато бадьорішим, і набагато яснішим за решту повітря видалося те повітря, яке здійсмається над проваллям, і, може, тебе привабило до себе те ясне повітря, що струміло з провалля вгору; і може, тобі нестерпно закортіло ввійти в нього, бо тебе дуже стомив той твій божевільний танок, і може, тобі захотілося без опору здатися на волю того ясного повітря, що виповнювало прірву й здіймалося над прірвою; і може, ти сам, із власної волі, завершуючи свій шалений, стомливий танок, увійшов у те ясне повітря, тобто полетів у провалля.

Так могло статися за вершком височини, бо ти міг раптом відчувати доконечну потребу відпочити після стомливої, багаторічної праги.

Але так не мусило статися за вершком височини, бо ж у тебе були сини, і їхні обличчя, очі, їхні постаті після багатьох років воскресили в тобі надію.

А може, з тобою сталося щось інше, коли ти поминув вершок височини; може, за тим вершком ти був не сам, і може, ту ж мить, коли ти сховався за вершок височини, перед тобою виріс високий, стрункий парубок, котрого, — як пізніше казали, — не було тоді, коли ти підіймався нагору, ані в селі, ані вдома, ані під скелею; може, він був за тим вершком гори й там чекав на тебе і, коли ти туди дійшов, значливо всміхнувся й назвав себе, і сказав, що він — син того високого селянина, який боронив ліс, рокований тобою на знищення, того селянина, який зарубав механіка, а потім хитро уникнув погоні, стрибнувши в прірву; і може, той високий парубок, не перестаючи значливо всміхатись і наближаючись до тебе з широко розпростертими руками, змусив тебе задкувати вузьким, слизьким коридором, продвбаним серед скель, до краю кручі.

І можна навіть припустити, хоч це й здається малоймовірним, що ти, уздрівши перед собою широкі груді, міцні руки й міцні ноги того стрункого парубка, який тіснив тебе до краю кручі, слухняно задкував перед ним; і може, навіть вирішив, коли той парубок, наступаючи на тебе, нагадав тобі історію з лісом і батькову смерть, що ти мусиш покійно сповнити його волю й що він чинить справедливо.

А може, ти пробував стати на прю зі смертю, навстріч якій тебе гнав, наступаючи на тебе, той стрункий парубок, що глумливо посміхався; якщо це справді було так, то, може, ти спробував кинутися на парубка, але відбився від його молодих і міцних грудей, від його міцних рук та ніг, упав на слизьку скелю й, мов клубок, покотився на край прірви й зсунувся вниз.

Того ніхто напевно не відає, бо ті, що стояли в селі за тинами, бачили тебе тільки до того менту, поки ти не щез за верхом височини, а ті, що дивилися на рівну, гладку стіну кручі, бачили тебе, коли ти вже був у повітрі, коли ти падав, схожий на великого птаха.

Незалежно від того, як воно було насправді, ті, що дивилися на скелясту стіну, бачили тебе тільки в ту мить, коли ти падав, але не могли сказати, чому ти падав. Вони тільки по черзі повторювали, що ти падав, наче птах, якого щось постигло в повітрі; і ще в селі казали, що ти піднявся в житті досить високо, але скінчив безглуздо.

Треба знов повернутися до цегляної брами кладовища, перед якою затремтіли від гордощів селяни, йдучи за твоєю домовиною, і треба знову зайти на кладовище й приєднатися до похоронної церемонії, щоб попроситися з тобою.

Ті, що промовляють над твоєю могилою, говорять про тебе так, наче висікають твій образ із великої брили граніту, а ти був забородою з одноманітної долини й дивився на світ до болю розширеними очима.

Вони говорять про тебе, що ти був рішучий і працьовитий, і тому піднявся так високо; але можна також сказати, що ти досить безглуздо добивався свого щастя, а коли добився його, то заплутався й почав розгублено наражатися на всі грані свого щастя.

Вони, — себто промовці на похороні, — кричать над твоєю могилою: «Людина, з якою ми сьогодні прощаємось, дала нам добрий взірєць життя й праці»; але можна також сказати, що ти надто похапно хотів допомогти історії, а може, й випередити історію, і тому смертельно втомився; і тому так склалося твоє життя, і тому так сталося, що ти впав із тієї скелі — незалежно від того, яка насправді була тому причина: чи в тебе лопнуло серце, чи тебе охопила смертельна втома і ти захотів відпочити, чи ти добровільно, а може, примусово задкував перед мускулистою постаттю високого парубка, сина дебелого селянина, який через ліс збавив життя іншому ї собі.

Промовці голосно кричать над твоєю могилою, що ту свою працьовитість і настирливість ти виніс із села; але цього замало; не досить сказати, що працьовитість і настирливість ти виніс із села; мало також сказати «працьовитість і настирливість», коли мова мовиться про те, що підштовхувало тебе вперед по «лінії, яка веде навскоси вгору»; бо, знехтувавши наукою свого сільського вчителя, ти немовби став вірний тому збожеволілому жебракові, тому найбільшому злиднєві з притулку для вбогих і немовби став подібний до нього, бо ти хотів поглинути свої дари часу, як він поглинув свої.

Вони, — ті промовці, — кричать над твоєю могилою, що ти був педант і пильнував своєї нелегкої і, — як вони охоче додають, — відповідальної роботи; але вони не кажуть, що ти був також лихий, і рішучий, і жорсткий, і ненавидів тих, які захищали смужку лісу, і що ти, очевидячки, зрадив би, якби померла твоя дружина Марія, і що, очевидячки, в тебе свого часу з'явилося бажання вбити її; либонь, було й таке в твоєму житті, Міхале Топорний, і його не можна обминути, коли опишуєш твоє життя.

В селі казали, що ти високо піднявся, але скінчив безславно, а промовці на кладовищі кричали над твоєю могилою: «Скінчилося трудове життя Міхала Топорного»; але можна сказати, що те твоє життя було неповне, що йому забракло останнього спокійного й розважливого періоду, бо ти хотів стрибнути дальше від усіх із твоєї рідної, одноманітної долини між великою рікою й горою каменоломні; і тому в своєму житті ти не зміг уже вийти за межі приголомшення, які були також межами далекоюжної тіні кривди, і тому твоє життя було неповне, і тому воно мусить перейти в життя синів, і, можливо, допіру вони стануть гідними й вірними учнями твого сільського вчителя; і тому все ж таки не можна казати, що ти скінчив безславно й що твоє життя не мало сенсу, тому не можна погодитися з балачками промовців на твоєму похороні: «Скінчилося трудове життя директора Міхала Топорного», — бо твоє життя триватиме й далі в твоїх синах, у тих юнаках, що стоять обіч твоєї труни.

Вони умовилися, що після похорону поїдуть разом у ту твою одноманітну долину й побачать твою рідну оселю, а також те місце там, унизу під кручею, де тебе знайшли неживого.

Після свого переїзду до міста Сташек часто відвідував ту долину й село; він приїздив туди також тоді, коли був студентом університету, і пізніше, коли почав працювати в середній школі. Спершу він їздив туди, щоб відвідати матір, яка перебралася до свого батька, а потім, коли забрав матір до себе, навідувався до села, щоб зібрати матеріали для своєї наукової праці з соціології; а після твого похорону поїхав туди разом зі своїм братом по батькові, Єжи.

Того дня, коли вони туди приїхали, над тією одноманітною долиною сяяло сонце, і все в ній було залите його промінням; вода у великій ріці іскрилася й блищала; де-не-де вилискувала свіжа рілля і навіть гора каменоломні, яка завжди була мертвотно-бліда. Люди виходили з хат до твоїх синів, оглядали їх, усміхалися їм і приязно гомоніли з ними.

Того дня твої сини побували на багатьох подвір'ях і багато побачили, і багато почули; вони довго стояли на тому місці, де тебе знайдено мертвого, коли ти впав зі скелі, на тому місці, яке нічим особливим не різнилося від довколишньої місцевості.

Потім вони довго ходили по твоєму рідному подвір'ю, заглядали до хати крізь шпари між дошками, якими були забиті вікна; але вони виявили більшу цікавість, аніж ти, бо, не годні як слід роздивитися крізь шпари між дошками того, що є в хаті, з усієї сили натиснули на двері; двері не витримали напору їхніх молодих, дужих рук, і хлопці

зайшли досередини, і в затхлій тиші пустої кімнати почули шарудіння хробаків, що кинулися врозтіч; у кімнаті був той самий ослін і той самий чорний горщик, і той самий скелет котеняти, що обаринком скрутилося коло горщика.

Сташек зазирнув за велику піч і знайшов там поточений твій старий зшиток; той перший зшиток, якого ти купив собі, коли дався на підмову сільського вчителя ходити до нього на таємну науку. На печі Сташек знайшов також ганчір'яну ляльку однієї із своїх тіток, які повмирили в дитинстві на червінку; ту ляльку й той зшиток він узяв собі на згадку.

Потому твої сини вилізли на горище, де було якесь старе лахміття, лузга з цибулі й часнику; була там також якась вогка полова, а в кутку, де було сухо, бо стріха над ним іще не протікала, твої сини знайшли в полові

дерев'яний, якимсь дивом ще добре збережений візочок, ту забавку сільських дітей, що її ти змайстрував своїми руками; то був такий самий візочок, як і той, що його змайстрував Сташек для свого брата по батькові і що його з наказу твоєї дружини Веслави було розбито о бетон в той час, коли вмируще місто міщан почало розправлятися з тобою й коли ти вступив уже в період своєї муки.

Уздівши на горищі той візочок, Юрек усміхнувся і вирішив узяти його собі на згадку; він витягнув його з полови й зніс униз, під хату, поставив на рівному, а тоді взяв за дишель і побіг із ним по морогу; поперекривлювані, горбаті коліщата візочка закрутилися, й подвір'ям покотився їхній веселий скрип.

*З польської переклав
Дмитро АНДРУХІВ*